

BORIS OLUJIĆ

Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije

Porijeklo i postanak Liberova kulta

Liber Pater (arhaično *Leiber*, dativ *Lebro*:

oskički genitiv *lúvfreis* = *lúveis lúvfreis* »Iovis Liberi«: sabinski *Loebasius*, *Loebesum*, »*Libassius*«, »*Liber Pater*«) božanstvo je plodnosti, rađanja i umiranja prirode.

Ovisnost ljudi o prirodi i ciklusima njezina rađanja i umiranja utjecala je na njihov život i oblikovala njihova vjerovanja i kultove. Kultom *Libera* i *Libere* stanovništvo srednje Italije objašnjavalo je prirodne fenomene; rađanje i umiranje prirode, ciklus izmjene godišnjih doba.

Kao i u svim civilizacijama, i ovdje je duboko u čovjekovoj svijesti prisutna fascinacija svakodnevnim čudom života.

Ime *Liber Pater* označava vezu s najstarijim dobom kada je *Liber* bio muški bog plodnosti, otac i stvaralačka snaga prirode (SERV. *Georg.* 2. 4). No, samo ime *Pater* ne mora biti dovoljnim razlogom za zaključivanje o velikoj starosti *Liberova* kulta. Naime, kako tvrdi Bruhl, na najstarijim se tekstovima ime *Liber Pater* ne spominje sve do kraja 3. stoljeća prije naše ere i do početka 2. stoljeća, znači tek nakon asimilacije s *Dionisom*.¹

Objašnjavajući porijeklo i nastanak kulta *Libera* i *Libere* najbolje je da počnemo od etimologije imena ovog božanstva. Neki antički autori (SERV. *Georg.* 1. 7) povezuju ime *Libera* s glagolom *libare*, što znači izlijevati, u ovom slučaju: obavljati čin žrtvovanja izlijevanjem. Servije ovo izvođenje osniva na sabinskom imenu boga *Loebasius*, *quia Graece* λουβή *dicitur res divina* (SERV. *Georg.* 1. 7).²

Porijeklo *Liberova* imena Schur traži u osnovi *lib-* i grčkom λείβειν, λουβή koje označava stvaralačko i darežljivo, dakle osnovu bića ovog italskog boga klijanja i draežljivosti prirode.³

Ove je autore možda zavarala i kasnija veza *Libera* s *Dionisom*, koji je po *Plutarhu* (PLUT. *De Is. et Os.* 35) bio bog čitave tekuće prirode. *Augustin*, kao važan izvor za proučavanje porijekla *Liberova* kulta, iako često nekritički donosi mišljenja svojih prethodnika, spominje *Libera* kao božanstvo tekućeg sjemenja. Molitva ovom bogu mogla je biti samo u seksualnom činu, gdje je *Liber* bio muški elemenat, a *Libera* ženski i često identificirana s *Venerom*. *Augustin* ove probleme promatra iz prilično daleke perspektive i, unatoč tome što prenosi navode starijih autora, piše u vrijeme kad je posebnost italskog *Libera* tek daleki trag.⁴

Iam vero Liberi sacra suem liquidis seminibus ac per hoc non solum liquoribus fructum, verum etiam seminibus animalium praefecerunt. (AUG. *De civ. Dei*, 7. 21)

Vezu s *Liberovim* imenom vidimo i u imenu čina izlijevanja žrtve, *libamen*, grčki λουβή. Ime *libamen* bilo je izvedeno od imena boga.⁵ Ovu sličnost isključuje postojanje arhajskog oblika imena boga, *Leiber Patrus*, npr. na natpisu iz *Narone* (CIL III 1784).⁶

1 BRUHL (1953) 14.

2 ERNOUT — MEILLET (1959) s. v. *Liber*, 335.

3 SCHUR (1926) 68.

4 BRUHL (1953) 22.

Najvjerojatnije je, i sa najviše argumenata do sada, mišljenje po kojem se porijeklo imena božanstva dovodi u vezu s pridjevom *liber* 3. Naivna objašnjenja antičkih autora (FEST, 116 s. v. *liber*; VARR. kod AUG. *De civ Dei*, 6.9) o vezi Liberova imena s pridjevom *liber* zapravo su vrlo blizu rješenja:

Liber repertor vini ideo sic appellatur quod vino nimio usi omnia libere loquantur. (FEST. 103.3 s. v. *Liber*)

Benveniste u članku o pridjevu *liber* iznosi tezu o uskoj vezi između pridjeva i imena boga.⁷ Ovu tvrdnju on argumentira postojanjem oskičke forme *lúvfreis*, zabilježene na području Frentanaca, koja počiva na formi **leudberos* (**loudberos*). Vjerojatno je i ilirska derivacija ovog imena bila *Loúdera* (venetski *Loúzera*).⁸

Tako i grčki pridjev *ἐλεύθερος* počiva na formi **leudberos*, gdje vidimo zajedničku indoevropsku osnovu **leudb-* koju prevodimo u smislu »povećavati se«. Porijeklo imena *Libera* Benveniste izvodi dodavanjem nastavaka *-es* osnovi **leudb-*, nastavka koji je u Italiji čest kao i nastavak *-er*. Nastavak *-es* povezan je sa sabinskim imenima *Lebasius*, *Loebasius* (SERV. *Georg.* 1.7), »*Libassius*«, »*Liber Pater*«. Ime **leudbes-os* označava klijanje, plodnost, rast, i potpuno je u skladu sa sadržajem italiskog kulta *Libera*, boga plodnosti i klijanja, čiji je simbol *falus*.⁹

Neki lingisti ne prihvaćaju ovu tezu, jer se ne slažu s postojanjem zajedničke indoevropske osnove **leudb*. Hofmann također ne prihvaća osnovu **leudb*, tako da razdvaja grčki pridjev *ἐλεύθερος* od latinskog pridjeva *Liber* i imena *Liber*. Međutim, on ostaje kod etimološke veze pridjeva *liber* i imena boga.¹⁰

Također postoje mišljenja da je Liberovo ime samo prijevod grčkog imena Ἐλευθερος, a *Libera* prijevod grčkog imena Ἐλευθερα. To je u skladu s teorijom o starijoj vezi *Libera* i *Dionisa*, te tako *Liber* postaje vinsko božanstvo već od 7. i 6. stoljeća prije naše ere i u uskoj je vezi s *Dionisom Eleuterom* (*Dionysos Eleutheres*) iz *Beotije*.¹¹

Kada govorimo o indoevropskoj osnovi **leudb-* i vezi s grčkim pridjevom Ἐλεύθερος, moramo spomenuti i mikenske tablice iz *Knosa* (KN Gs 714, 715, 716). One spominju jedno božanstvo imenom *E-re-u-ti-ja* (Ἐλευθία), potpuno odvojeno od *Dionisa*, koji se također pojavljuje na ovim tablicama. Interesantno je da se ovo božanstvo spominje u vezi sa žrtvom meda, a znamo da je med bio usko povezan s *Dionisovim* kultom, posebno u *Trakiji*.¹²

Mikensko je ime očito povezano sa grčkim Ἐλεύθερος i s našim *Liberom*, božanstvom rasta. Iz ovoga slijedi izvođenje skr. *rodhati*, *robati*, gotski *liudan*, a u slavenskim jezicima »rasti«.

Na tekstovima iz *Pila* pojavljuje se *Eleuter* kao božanstvo u 13. stoljeću prije naše ere. On je nazvan *E-re-u-te-re di-wi-je-we*, »*Eleuter sin Zeusov*«. I njega preko asimilacije s *Dionisom* povezujemo s *Liberom*.¹³

Lingvističke teorije, kao što smo vidjeli, ne slažu se do kraja. Ernout i Meillet čak postavljaju pitanje, s obzirom na dva različita polazišta u traganju za porijeklom *Liberova* imena, da li se možda radi o dvama različitim božanstvima. Jedno božanstvo možda je bilo božanstvo klijanja:

5 THESAURUS LINGUAE LATINAE II, 2 (1974) 1257.

6 BRUHL (1953) 22.

7 BENVENISTE (1936) 51–58.

8 ERNOUT – MEILLET (1959) s. v. *Liber* 356.

9 BENVENISTE (1936) 53.

10 WALDE – HOFMANN (1938) s. v. *Liber* 792.

11 ERNOUT – MEILLET (1959) s. v. *Liber* 356.

12 PALMER (1963) 238.

13 KERENYI (1969) 69.

Omnium eminentum emittendorum Liberum et Liberam et ideo his etiam praesse, quae ad substituendos homines pertinent (AUG. *De civ. Dei* 7.3).

Drugo je, prema ovom mišljenju, bilo božanstvo tekuće prirode (SERV. *Georg.* 1.7). U jednom kasnijem periodu ova se dva božanstva asimiliraju.

Liber u najstarije doba nije bio povezan s vinom i vinovom lozom, a možda uopće ni s tekućom prirodom, već je do asimilacije s Dionisom ostao bog plodnosti, klijanja sjemenja, bog slobode.

Mnogi su znanstvenici bili uvjereni da je *Liber Pater* derivacija Jupitera.¹⁴ Naime, kao što je i bog Kvirin (*Quirinus*) vjerojatno nastao od jednog od Marsovih nadimaka, tako je možda i Liber izveden od jednog od Jupiterovih epiteta.¹⁵ U rimskom kalendaru svetkovine koje su slavile vino i vinovu lozu bile su *Vinalia priora* (23. 4) u sklopu Cerijalija, zatim *Vinalia rustica* (15. 8) i *Meditrinalia* (11. 10). Ove svetkovine nisu bile posvećene plebejskom Liberu već patricijskim bogovima Jupiteru i Veneri.¹⁶

U ovim se svetkovinama seljak u travnju zahvaljivao za mlado vino u svetkovini *Vinalia priora* (23. 4), koja je bila uključena u Cerijalije (*Cerialia*) i povezana s agrarnim kultom (VARR. *De Ling. lat.* 6. 15). U kolovozu slavljena su *Vinalia rustica* (15. 8) u čast boginje vrtova Venere, i tada se seljak molio dobrom vremenu za rast vinove loze. U vrijeme jematve slavile su se Meditrinalije (*Meditrinalia*, 11. 10), svetkovina u kojoj je udjela imala i magija.

Sve ove svetkovine bile su posvećene Jupiteru, bogu neba koji će podariti dobro vrijeme i zaštititi vinogradare od oluje, tuče i drugih nepogoda. Jupiter tako postaje zaštitnik vinove loze.¹⁷

U Rim je, u doba njegovih početaka, vino, rašireno u južnoj Italiji i Siciliji, uvoženo u vrlo malim količinama, kao skup napitak dostupan samo najvišim slojevima društva. Ono se ovdje koristilo samo pri žrtvenim obredima ili kao lijek. Postojanje božanstva Jupiter Liber dokazano je epigrafskim spomenicima.¹⁸ Jupiter Liber, stvaralac i dariva-lac, božanstvo prirode, bio je naročito popularan kod oskičko-sabinskih plemena srednje Italije, Frentanaca, Vestina i Sabinjana. Kod Frentanaca sačuvan je natpis na jednoj brončanoj statuti: *Iúveís Lúvfreís = Iovis Liberi*. U Rimu ovo božanstvo spominju Fasti arvalske braće u svetkovini koja se slavila 1. rujna kao godišnjica Jupitera Libera i Junone Resine na Aventinu (CIL I 214). Ovdje se on spominje u obliku *Juppiter Libertis*. Na Aventinu ovom je božanstvu bio podignut i hram, isti koji se spominje u Augustovoj posveti (*Mon. Ancy.*). Ovdje je bog nazvan Zeus Eleuterios.¹⁹

I oslobođenici, italski doseljenici na Delu, posvećuju Jupiteru Liberu natpis, možda kao bogu zaštitniku njihove slobode.²⁰

Božanstva Jupiter Liber i Liber Pater međusobno korespondiraju i postoje u isto vrijeme, ali među njima postoje i neke razlike.

Prema nekim teorijama Liber se vrlo rano odvojio od Jupitera i individualizirao, te dobio vlastitu svetkovinu.²¹ Po drugim teorijama proces je bio suprotan. Naime, oba boga imala su nezavisno porijeklo, a do njihove asimilacije dolazi kasnije.²²

14 WISSOWA (1912) 242–249.

15 SCHUR (1926) 68.

16 BRUHL (1953) 19.

17 *Isto*, on citira F. Bomer, *Juppiter und die Römische Weinfeste*, *Rheinisches Museum* 90, 1941, 30–58.

18 Kod Possio Mirteto u Sabini, CIL III 1838, *Iovis Leiberio Sacrum*; iz Furfa s područja Vestina hram Libera iz 58. g. pr. n.e., konzuli Aulo Gabinije i Lucije Pizon; dedikacija iz Kapue 15. g. pr.n.e.

19 BRUHL (1953) 21.

20 *Isto*, 21, Δία Ἐλευθεριον ἀνέθεσαν, *Iovem Leiberum statuerunt*.

21 SCHUR (1926) 69.

22 BRUHL (1953) 21. On donosi teoriju Piganiola, Piganiol. *Recherches sur les jeux romains*,

Liber, kao ni ostali italski bogovi, nije imao vlastitu mitologiju, kao ni drugih pojava oblika, osim prikaza spolnih organa, smještenih u hramovima (AUG. *De civ. Dei* 7.21). Svečanost kojom se slavio božanski par Liber i Libera nosila je u sebi tragove najstarijih vremena, a bila je spomenuta u Numinu kalendaru. Liberalije (*Liberalia*) padale su na 17. 3, na isti dan kad je bila i svečanost u čast Marsa, *Agonium Marti* (*Sacrificium Marti*):

D(ies) Lib(eralium) Ag(onia) N(efaste) Libero Liberae. (CIL I 212, Fasti Cere- tani).

U samim svečanostima posvećenim Liberu možda su sudjelovali i svećenici Marsa, ali to nije posve sigurno.²³

Izvori (OVID. *Fasti* 3.713.725.771; VARR. *De Ling. lat.* 6.14; AUG. *De civ. Dei* 7.21) svjedoče da su na taj dan stare žene kao *sacerdotes Liberi* prodavale kolače napravljene od meda, brašna i ulja. Kolači su nazivani *liba*, a bili su pečeni na užarenoj ploči (*foculus*). Od svakog prodanog kolača starice bi otkinule komad i prinijele žrtvu u ime kupca na malom, prenosivom žrtveniku.²⁴

Bruhl tvrdi da su Liberalije nesumnjivo starija svetkovina od Cerijalija. Pojava meda u ovoj italskoj svetkovini vrlo je značajna za sagledavanje starosti Liberova kulta. No, i u Trakiji je Bakho (*Bacchus*) bio povezan s izumom meda, od kojeg su bili načinjeni ovi kolači.

Etimološku vezu Liberova imena i imena ovih kolača ne možemo naći.²⁵

Na dan svetkovine mladići su pred Larima skidali toge pretekste (*toga praetexta*) i oblačili virilne toge (*toga virilis*). Nakon prinošenja žrtve odlazili bi na forum i tamo se upisivali u popis građana (OVID. *Fasti* 3.771).

Ovaj se običaj može dovesti u vezu s Liberom kao bogom muške plodnosti.²⁶ U njemu vidimo tragove najstarije prošlosti koji, iako se vremenom mijenjaju i stiliziraju, zadržavaju u sebi odjeke prastarih običaja inicijacije, uvođenja muškog djeteta u svijet odraslih.

Oblačenje virilne toge označavalo je i ulazak mladića u javni život grada, upravo na dan svetkovine posvećen Liberu. To je bilo zbog toga što je Liber jamčio javne slobode i od svojih najstarijih vremena bio povezan s pukom i njihovim javnim životom.²⁷

O faličkim svečanostima u čast Libera znamo od Augustina (AUG. *De civ. Dei* 7.21), koji, kako smo rekli, prenosi antičke autore, posebno Varona. Augustin donosi prilično opsežan opis Liberove svečanosti u Laviniju (*Lavinium*), gdje je ovom božanstvu bio posvećen čitav mjesec. Tada su, u vrijeme razuzdanog slavlja, vesele povorke prolazile poljima, noseći falus da otjeraju zle čini s polja (*fascinatio*) i da odobrovolje Libera kako bi zajamčio rast i klijanje sjemenja. Poslije bi falus, simbol plodnosti i snage prirode, donijeli na forum, gdje bi ga kitila i krunila ugledna matrona, *mater familias*. Na kraju svečanosti simbol boga bio bi vraćen u hram.

Ovi falički rituali dokaz su velike starosti kulta, i njima su seljaci Lacija i Sabine tjerali zle duhove s polja i molili se plodnosti zemlje.

Osim sličnosti s grčkim faličkim svetkovinama, posvećenim dionizijskim bogovima, možemo pretpostaviti da su italski seljaci u ovim svetkovinama štovali svoje božanstvo plodnosti. Ovo božanstvo oni su slavili baš u vrijeme kad je trebalo da počnu radovi na poljima.²⁸

Strassbourg 1923, 87.

23 DEGRASSI (1963) 426.

24 DESSAU (1926) 81.

25 BRUHL (1953) 15.

26 DESSAU (1926) 81–82.

27 BRUHL (1953) 16.

Kult falusa bio je povezan i s kultom Cerere, što je duboko prožimalo one slojeve društva koji u kasnijem razvoju tvore puk. Radi se o seljačkom stanovništvu čija se vjerovanja malo mijenjaju u vrijeme trajanja procesa njihova pretvaranja u gradski puk. Time Liber postaje plebejsko božanstvo.²⁹

Neki znanstvenici, poput Altheima, u želji da asimilaciju Dionisa i Libera pomaknu dublje u prošlost, u 7. i 6. stoljeće prije naše ere, smatraju da svi rituali u Liberalijama, a pogotovo faličke svečanosti u Laviniju, oponašaju grčke običaje. Altheim dokazuje da je *Liber Pater* već u 6. stoljeću bio bog vina. Ovu postavku on temelji na natpisu iz Falerija u čast Carere: *L(o)uf(ir) vi(no)m (dov)iad*, i na Festovu objašnjenju pojma *sacrima*:

Sacrima appellabant mustum quod Libero, sacrificabant pro vinis vel vasis et ipso vino conservandis sicut praemessum de spicis quas primum messuis-sent, sacrificabant Cereri. (FEST. s. v. *sacrima*).

Prema ovom tumačenju Liber je veoma rano bio bog vina uz Cereru, boginju žita. Ova teza sastoji se u tome da su u jednoj starijoj epohi Italici preuzeli od grčkih kolonista kulturu vinove loze. Zajedno s kulturom uzgajanja vinove loze oni su preuzeli i Dionisovu religiju, ali italiziranu. Iz toga proizlazi da je ime Liber samo prijevod grčkog imena Ἐλευθερίος.³⁰

Nedostaci ovih tvrdnja sastoje se u tome što je navod leksikografa Festa nesiguran za dataciju, jer govori o neodređenoj prošlosti i ne kaže kada se obavljao ritus žrtve mošta. Za natpis na vazi iz Falerija (CIE 8079) sigurno možemo utvrditi da nije stariji od 6. stoljeća prije naše ere.³¹

Nesumnjivo je i Dionis bio prastaro božanstvo plodnosti i vegetacije, ali je i Liber bio zasebno božanstvo italiskog stanovništva.

Sigurno je da su sličnosti između Dionisova i Liberova kulta omogućile kasniju bržu asimilaciju ova dva boga.

Prema tradiciji (DION. HAL. 6.17.94.3; TAC. *Ann.* 2.49; VITRUV. 3. 3,5) do asimilacije Dionisa i Libera dolazi u vrijeme velike gladi u Rimu, 496. godine prije naše ere.³² Tada je prema uputi sibilinskih knjiga prenijeta u Rim eleuzinska trijada (Demetra, Dionis i Kora) za vladavine diktatora Postumija.

Konzul Spurije Kasije 493. godine prije naše ere posvećuje ovim božanstvima hram na Aventinu. Hram je bio sagrađen u etruščanskom stilu, a ukrašuju ga dva grčka umjetnika, Damofil i Gorgas.³³

Uglavnom stariji znanstvenici povezuju dolazak grčke trijade u Rim s uvozom žita iz južne Italije i Sicilije. Središte Demetrina kulta bilo je u Eni na Siciliji, a iz Kampanije, Kume, Napulja i Velije uzimane su *sacerdotes publicae Cereris*.

Wissowa prihvaća svjedočenje izvora i smješta asimilaciju Liberova i Dionisova kulta u početak 5. stoljeća prije naše ere.³⁴ Korneman, naprotiv, smatra da do utjecaja južne Italije na Rim može doći tek poslije slamanja etruščanske moći, 474. godine pr.n.e., nakon pomorskog poraza kartaško-etrušćanskog saveza.³⁵ Prema tome, tek krajem 5. i početkom 4. stoljeća pr.n.e. dolazi do utjecaja helenskih božanstava, Apolona, Demetre, Dionisa i Kore.

28 *Isto*, 26.

29 *Isto*, 19.

30 ERNOUT — MEILLET (1959) s. v. *Liber* 356.

31 BRUHL (1953) 25.

32 SCHUR (1926) 68.

33 *Isto*, 69.

34 WISSOWA (1912) 242—248.

35 SCHUR (1926) 69.

Širenjem Rima na ravnicu povećava se plebejsko stanovništvo, i to također može biti argumentom za dataciju asimilacije Libera i Dionisa.³⁶

Novi hram postaje sjedištem staroitalskih seoskih bogova i kultno središte seoskog stanovništva. Naime, Rimljani isprva Dionisa ne prihvaćaju kao boga vinove loze i vina već kao pratioca Demetre i člana trijade agrarnih božanstava, kao boga koji ljudima prenosi umijeće kultiviranja zemlje.³⁷ Novim božanstvima su dana imena starih bogova kojima se ljudi odavno mole za plodnost polja: Cerera, Liber i Libera. Njihov hram postaje središtem plebejskog okupljanja. Izgorio je 31. godine prije naše ere, a August je počeo njegovu obnovu, koju je završio Tiberije 17. godine naše ere.³⁸

Plebejski edili (*aediles plebei*) postaju upravljači plebejskog arhiva i blagajne hrama. Edili su bili i organizatori plebejskih igara, a također i organizatori igara *Ludi Ceriales* koje su se nakon rata s Hanibalom održavale na dan Cerijalija.

Cerijalije (*Cerialia*), koje padaju na dan 19. travanj, postaju glavne agrarne svečanosti (VARR. *De Ling. lat.* 6.15). Tada su se održavale i scenske igre, kao što je to bio slučaj i kod dionizijskih svetkovina u Grčkoj (FEST. s. v. *liber*).

Liberalije postepeno gube na značenju, te se u 1. stoljeću naše ere više niti ne održavaju igre na taj dan.³⁹

U ciklusu Cerijalija, 23. travnja, održavala se svetkovina *Vinalia priora*, na kojoj se, kako smo to ranije naveli, slavilo mlado vino. Za vrijeme svetkovine *Vinalia rustica*, u kolovozu, *Flamen Dialis* obavljao je *auspicatio vindemiae*.⁴⁰

Liber postepeno gubi prijašnje attribute boga plodnosti i u asimilaciji s Dionisom, u sklopu Cererina kulta, postaje darovatelj vina i pokrovitelj vinogradarstva. Tek u ovom kontekstu možemo promatrati Festovo objašnjenje pojma *sacrima*.⁴¹

Sigurno je da je htonički karakter Dionisova kulta bitno olakšao asimilaciju s Liberom, agrarnim božanstvom, bogom slobode.⁴² Liber, kao bog slobode, slavljen je raspojasa-nim obredima koji su bili potpuno slobodni od ograničenja svakodnevnog ponašanja. On je ujedno bio i zaštitnik i čuvar slobode oslobođenika koji su mu zbog toga često posvećivali žrtvenike i podizali hramove.

U vrijeme rata s Hanibalom u Rimu se nalazio velik broj izbjeglica iz južne i srednje Italije. Oni ovdje donose svoje dionizijske kultove i vjerovanja.

Konzervativni Rim bio je podozriv prema mističkim ritualima ovih izbjeglica, kako zbog velike tajnosti njihovih vjerskih udruženja, tako i zbog toga što su njihovi članovi bili većinom stranci iz nedavno pokorenenih gradova južne Italije.⁴³

Nakon drugog punskog rata u vrhovima rimskog društva, naročito svećeničkim krugovima, osjećala se namjera oslanjanja na tradicije, pogotovo na starinske vjerske običaje. To je bila reakcija na sve jače utjecaje helenističkih, istočnjačkih kultova, koje nisu prihvaćali samo široki, plebejski slojevi, već i patricijski vrhovi društva. Predstavnicima službene, rimske religije eshatološke poruke, ekstaza i fanatizam stranih kultova bili su potpuno strani i predstavljali su praznovjericu (*superstitio*).⁴⁴

186. godine prije naše ere Senat donosi odluku (*Senatusconsultum de Bacchanalibus*) o zabrani bakhičkih tajnih obreda. Ova odluka bila je vrlo stroga i predviđala je smrtnu kaznu za njeno kršenje. Osim na Rim i na municipije rimskog i latinskog

36 *Isto*.

37 BRUHL (1953) 20.

38 DEGRASSI (1963) 443.

39 BRUHL (1953) 15.

40 *Isto*, 19.

41 SCHUR (1926) 73.

42 BRUHL (1953) 26.

43 GABRIČEVIĆ (1987) 144.

44 MAŠKIN (1982) 167.

građanskog prava odluka se protezala čak i na rimske saveznike. Ipak bilo je dopušteno prinošenje žrtve Bakhu tamo gdje je od ranije stajao njegov kip ili gdje je bilo svetište, a dopušteno je, istina ograničeno, postojanje udruženja njegovih vjernika.⁴⁵

Unatoč zabranama ovaj je kult štovan i dalje. To je bilo zbog toga što su i sami autori zabrane morali voditi računa o jakim tradicijama agrarnih kultova kod italjskog stanovništva u čijim se vjerovanjima odvijao proces stapanja Libera s Dionisom. Na kraju Liber potpuno preuzima Dionisovu mitologiju i ikonografiju.

Dakako, proces asimilacije morao je biti postepen i dugotrajan, u skladu s postepenim prodiranjem helenske civilizacije u Rim.

Proces izjednačavanja grčkog i rimskog panteona do kraja je proveden u Augustovo vrijeme, a kult Libera–Dionisa širi se cijelim područjem Rimskog Carstva.⁴⁶

Cezar uvodi u Rim, prema Serviju (SERV. *Bucol.* 5.29), orijentalni kult Dionisa–Ozirisa i podiže mu hram.⁴⁷

Ovi orijentalni kultovi bili su pogodni za širenje ideje, raširene u čitavu helenističkom svijetu, o jednom, univerzalnom vladaru, ravnopravnom s bogovima. Primjer Aleksandra Velikog, koji se nazvao Novim Dionisom, slijedi Marko Antonije proglašen Ozirisom–Dionisom, dok je njegova žena Kleopatra proglašena Izidom–Semelom.

Od Hadrijanova vremena, kad dolazi do naglog oživljavanja duhovne atmosfere helenizma, a zbog čega je sam car Hadrijan zaradio nadimak Grčić (*Graeculus*), Dionisov kult ponovo dobiva na snazi. Mistički kaktater kulta oživljava sve do cara Galijena (260–268), na čijem je novcu stajao natpis *Libero Patri Conservatori Augusti*.⁴⁸

O Dionisovu kultu, zbog ograničenosti prostora, nećemo govoriti.⁴⁹

Moramo samo naglasiti da Liber preuzima oblik i mitologiju Dionisa i u tom pojavnom obliku širi se rimskim osvajanjima na čitav rimski svijet. Osim u ostale provincije, kult prodire i na područje Dalmacije, vjerojatno već u 2. stoljeću prije naše ere (CIL III 1784). Ovdje je vrlo brzo prihvaćen od lokalnog stanovništva koje u Liberu vjerojatno vidi svoje božanstvo plodnosti.

Liber se u periodu kasnog carstva proširio na područje cijelog rimskog svijeta. Posvuda postoje dionizijska udruženja koja se ili nazivaju imenom boga ili su naznačene kao *spirae*. Liber–Dionis sve više se povezuje s orijentalnim božanstvima, Ozirisom, Izidom, Serapisom, Mitrom, Hekatom i božanstvom Magna Mater. Na taurobolijama u čast Magne Mater sudjelovali su i svećenici Libera, poistovećenog s Atisom. *Libera Pantheus* božanstvo je koje se u svim misterijama javlja u zajedničkim svetištima s navedenim božanstvima.⁵⁰

Kao što smo vidjeli, kult italjskog boga plodnosti, preko njegova poistovećenja s Dionisom, potpuno se svrstava u red kultova orijentalnih božanstava, slavljanih u mističnim i orgijastičkim ritualima.

LIBEROV KULT NA PODRUČJU RIMSKE PROVINCIJE DALMACIJE

Deus Laetus, veseli bog, bio je vrlo popularan na cijelom području rimske Dalmacije. Tragove njegova štovanja vidimo i na obalnom prostoru i u zaleđu. Između ova dva dijela provincije u kultu Libera i Libere postoje i neke razlike, uvjetovane specifičnim geografskim, ekonomskim i društvenim uvjetima.

45 GABRIČEVIĆ (1987) 145.

46 GABRIČEVIĆ (1987) 147.

47 SCHUR (1926) 75.

48 GABRIČEVIĆ (1987) 147.

49 O Dionisu opširnije vidi: KERN (1905), 1010–1046 s. v. *Dionis*; NILSSON (1955), 564 i dalje; KERENYI (1976).

50 SCHUR (1926) 75.

Prisutnost kulta dokazana je većim brojem priprostih votivnih natpisa i reljefa, što može biti dokazom da se iza Liberova imena krije jedno epihorskobojanstvo koje do nas dolazi kroz *interpretatio Romana*.

O tome svjedoči i česta pojava Libere, zajedno s Liberom ili čak same, što je rijetkost u drugim dijelovima Carstva. Ipak, broj reljefa i natpisa na kojima se javlja Libera procentualno je u Dalmaciji manji nego u Daciji i Panoniji.⁵¹

Prema nekim teorijama Liberov se kult iz Dalmacije nasilnom romanizacijom širi u Panoniju, Meziju i Daciju.⁵² Nasuprot tome, Bruhl nas upućuje na specifičnost razvoja Liberova kulta u Dalmaciji, tako da je do međusobnog utjecaja ovih provincija moglo doći tek u 2. stoljeću naše ere.

Marić je jedini znanstvenik, koji tvrdi da je Liber u našim krajevima isključivo rimskobojanstvo, a ne *interpretatio Romana* nekog domaćeg božanstva.⁵³

I

Liber, italski bog, u Dalmaciju dolazi već asimiliran s Jupiterom i Dionisom kao vinski bog. Njegova je rasprostranjenost u ovoj provinciji razumljiva i zbog orijentacije privrednog života na kulturu vinove loze i proizvodnju vina. Naime, kako nam svjedoče brojne *villae rusticae* tijescima za vino, proizvodnja vina je u Dalmaciji bila vrlo razvijena. Razumljivo je da su na mjestima proizvodnje i trgovine vinom vrlo često pronađeni i tragovi Liberova kulta.

Dionizijska tradicija na obalnom prostoru vrlo je duga. Osnivajući kolonije Korinćani i Korkirani na ilirsku obalu donose svoje kultove, dakako i Dionisov.⁵⁴ Grčka naseobina Far (Φάρος) na otoku Hvaru kovala je brončani i srebrni novac s likom Dionisa na aversu, a kantara i grozda na reversu.⁵⁵

Antička *Issa* u čitavom je antičkom svijetu bila čuvena po svojim odličnim vinima.

Iliri su, nasuprot starijem mišljenju, i prije dolaska Grka poznavali kulturu vinove loze. Njen je uzgoj bio posebno razvijen na obali i otocima gdje su postojali povoljniji klimatski uvjeti nego u unutrašnjosti ilirske zemlje.⁵⁶

Spomenici Liberova kulta vrlo su često posvećeni na mjestima gdje postoje antička gospodarstva. Posjednici tih imanja svoju ovisnost o čudima prirode, koja im je mogla i dati i uzeti sve što imaju, pokazuju dedikacijama čuvaru i zaštitniku usjeva, vinove loze i vina. O tome svjedoči i jedan od Liberovih epiteta, karakterističan samo za Dalmaciju, *torc(u)lensis*, koji se pojavljuje na natpisima s Korčule (CIL III 3065=10082) i s Brača (CIL III 3093=10100).⁵⁷ Epitet *torclensis* je vulgarnolatinski oblik pridjeva *torculensis*, izvedenog od imenice *torculum*, što znači tijesak za cijede-nje vina ili ulja.⁵⁸

Dakle, Liber je na ovim otocima zaštitnik vinskih podruma, preša za vino, cijelog postupka prerade i proizvodnje vina. Time je on najuže vezan uz osnovne uvjete opstanka lokalnog stanovništva i odraz njihovih najsatarijih vjerovanja.⁵⁹

Zajednice Liberovih vjernika ili samo pojedini dedikanti živjeli su, osim u seoskim zajednicama, i u velikim gradovima. Ovdje je — osim proizvodnje vina na velikim

51 BRUHL (1953) 220.

52 SCHUR (1926) 74.

53 MARIĆ (1933) 58–59.

54 BRUHL (1953) 223.

55 ZANINOVIĆ (1984) 248.

56 ZANINOVIĆ (1976) 261–272.

57 ZANINOVIĆ (1966) 18–21.

58 MARIĆ (1933) 59.

59 ZANINOVIĆ (1966) 19.

imanjima u okolici, o čemu svjedoče nalazi turnjačnica, zdanja i objekata namijenjenih proizvodnji vina, npr. u Saloni — postojala i razgranata trgovina vinom.⁶⁰ Vino je transportirano u unutrašnjost provincije trgovačkim putevima dolinom Neretve ili iz Senja (*Senia*) u područje Japoda i odatle dublje u unutrašnjost.

Najstarije tragove štovanja Liberova kulta nalazimo u Naroni. Ovaj se grad nalazi na izuzetno važnom trgovačkom putu što je povezivao obalu Jadrana i mediteranski svijet s unutrašnjošću Balkana.

S mora zajedno s trgovcima i njihovom robom dolinom Neretve prodiru i kulturni utjecaji.

Na području donje Neretve pod grčkim utjecajem razvija se i visoka civilizacija Daorsa, koja ipak zadržava jak autohtoni elemenat.

Na ovom su području upravo idealni uvjeti za uzgoj vinove loze.

U Naroni je postojao Liberov hram još od republikanskog vremena. Hram se spominje na natpisu (CIL III 1784):

P(ublius) Annaeus Q(uinti) L(ibertus)/ Epicadus / Aedem Leiberi / Patrus faciund(am) / coir(avit) lub(ens) mer(ito).

Oslobođenik južnoilirskog porijekla, Publije Anej Epikad, sagradio je Liberov hram u Naroni, vjerojatno u 2. stojeću prije naše ere, kako je ustvrdio Bruhl. Ovu dataciju on osniva na arhajskom obliku Liberova imena, *Leiber*, i glagola *curare*, *coirare*.⁶¹ Marin postojanje hrama smješta u 1. stojeće prije naše ere.⁶²

Publije Anej Epikad bio je kvestor, jedan od magistrata koje je izabrala zajednica italskih doseljenika, većinom trgovaca, da bi se brinulo o održavanju različitih svetih i profanih mjesta. Tako se isti kvestor spominje i na natpisu (CIL III 1820=8423) koji svjedoči o obnovi naronitanskih zidova. Na ovom se natpisu također javlja arhajski oblik glagola *curare*, *coirare*.

Natpis (CIL III 1786) svjedoči o obnovi spomenutog hrama, iako nije isključeno da se možda radi o nekom drugom hramu u Naroni.⁶³ Ovaj natpis ne možemo datirati prije vremena Antonina zbog pojave formule *c(larissimus) v(ir)*.⁶⁴

Od ukupno sedam naronitanskih natpisa pet sasvim sigurno potječe iz Narone, dok su ostala dva (CIL III 1789=6363=8485 i CIL III 1790=6362=8484), što zaključujemo prema epigrafskoj analizi, prijepisi originala iz Humca (*Bigeste*).⁶⁵

Iz ostala četiri natpisa (CIL III 1786, CIL III 1787, CIL III 1785, CIL III 1788) zaključujemo da su nosioci Liberova kulta u Naroni upravo oslobođenici uglednih porodica, isto kao i Publije Anej Epikad.

Liberov kult je ovdje bio italiziran ili italskog porijekla, a Liber je možda bio zaštitnik slobode oslobođenika. To možemo zaključiti prema analogiji s natpisom iz italske kolonije na Delu koji je također jedna grupa oslobođenika, italskih trgovaca, posvetila Liberu, bogu slobode.⁶⁶ Na Delu Jupiter Liber postaje dionizijski bog, te je to dokaz veze između božanstava Jupiter Liber i Liber Pater.

Prema Marinu u Naroni nema ilirskih božanstava, jer su Iliri slavili rimske bogove koji su označavali poseban status njihova grada što od konventa rimskih građana prerasta u koloniju.

60 RENDIĆ-MIOČEVIĆ (1953) 205–212.

61 BRUHL (1953) 220–221.

62 MARIN (1980) 208, on citira Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 247. Wilkes ovaj hram datira u vrijeme rata Pompeja i Cezara.

63 Isto.

64 BRUHL (1953) 221.

65 MARIN (1980) 208.

66 BRUHL (1953) 221.

Zaninović, naprotiv, prema ilirskom porijeklu dedikanata zaključuje da se radi o domaćem božanstvu, ogrnutom Liberovim imenom. Kult vinskog boga izrasta na starijoj, domaćoj tradiciji vinogradarstva, koje postoji od davnina, i spaja se s kultom rimskog Libera kojeg donose italski doseljenici u republikansko doba.⁶⁷

U širem području Narone hram našeg boga postojao je i u Humcu kod Ljubuškog (*Bigeste*), o čemu svjedoče dva natpisa (CIL III 8484=1790=6362 i CIL III 8485=1789=6363).

Ovo su dva građevinska natpisa, od kojih jedan svjedoči o tome da je centurion *leg. XI Cl(audia)* obnovio oštećen i dotrajao Liberov hram. Drugi natpis, datiran u 173. godinu naše ere, donosi zapis da je *cobors I Belgarum* obnovila vjerojatno ovaj isti hram dodajući mu portike. Radovima je rukovodio centurion *leg. I Adiutrix*.

Sada je hram bio posvećen kultnoj zajednici Libera i Libere:

Templum Liberi / Patris et Liberae vet(us) tate dilabsum restituit / coh(ors) I Belgarum adiectis porticibus / curam agente / Fl. Victore Leg(ionis) I Ad(iutrix) F. Severo et Pompeiano

(CIL III 8484=1790=6362).

Natpis (CIL III 8485=1789=6363) spominje hram posvećen samo Liberu, a dedikant je *C. Pisenius Severinus, lic(tor), vic(tmarius)* i centurion *leg. XI Claudia*.

Možda su ovi natpisi bili istovremeni, kako je to utvrdio Bruhl, premda je vjerojatnije da je hram isprva pripadao samo Liberu. Tek 173. godine naše ere, ili možda nešto prije, hram je posvećen Liberu i Liberi zajedno.⁶⁸

Vojnici vjerojatno sa sobom donose božanstva koja su štovala legije dunavskih provincija, pa tako i božanski par Libera i Liberu kojima je posvećen velik broj dedikacija upravo u Panoniji, Meziji i Daciji.⁶⁹

U glavnom gradu provincije, Saloni, Liberov kult je potvrđen sa više reljefa i natpisa (CIL III 8673, CIL III 8674, CIL III 14241, CIL III 14242, CIL III 14242). Velik broj dedikacija Liberu sasvim je razumljiv, jer je ova velika luka bila vrlo važno središte trgovine i proizvodnje vina. Vino se proizvodilo na velikim imanjima u polju, s brojnim turnjačnicama, tijescima za ulje i vino, u gradu i okolici.⁷⁰

Iz Salone potječe i jedan reljef s bakhičkom scenom, a na njemu se nalazi i natpis (CIL III 8673a). Gabričević je, za razliku od Mommsenova čitanja *Deo Libero Aeterno*, natpis pročitao kao *Deo Laeto*, prema analogiji s natpisom iz Naisa (*Naissus*) u Meziji. Kasnije je u mjestu Pusto Šilovo kod Leskovca pronađen natpis koji je zaista potvrdio ovakvu interpretaciju teksta.⁷¹

Ovom spoznajom otkrivamo još jedan epitet Libera, *Laetus*, koji ne znači samo veseo već, kad se tiče biljaka, i bujan, obilan i plodan.

Članovi jednog konvivija (*convivium*) u Saloni posvećuju dva natpisa bogu kojeg ne spominju imenom, već je on *Deus magnus conservator huius loci* (CIL III 14242, CIL III 14242). Natpisi su nađeni na istom mjestu kao i jedna dedikacija Liberu (CIL III 14241), a svjedoče o postojanju udruženja Liberovih vjernika (*convivium*). Okupljanja

67 ZANINOVIĆ (1984) 250.

68 PAŠKVALIN (1963) 142.

69 BRUHL (1953) 222.

70 RENDIĆ-MIOČEVIĆ (1953) 205–213.

71 GABRIČEVIĆ (1987) 151–159; natpis iz Niša spominje Jupitera i Junonu, te Libera i Hilaru (Liberu) (CIL III 8248); Gabričević je vidio vezu pridjeva *bilaris 3* (veseo), s pridjevom *laetus*. Kameni spomenik iz Pustog Šilova od Leskovca nosi natpis *Flavius Lucius et Flavius Lucillus deo sancto Laeto Libero Patri pro Salutes suas et vicinorum posuerunt*. Natpis je objavio Petrović, *Starinar* 15/16, 1964/1965, 245 i *Inscriptions de la Mesie Superieure* IV, n. 109.

TIME

i gozbe ovih vjernika održavale su se pod zaštitom Libera–Dionisa kojeg su na gozbama zazivali i prinostili mu žrtve (*libamen*).⁷²

U salonitanskom ageru psotoji dosta tragova štovanja Libera–Dionisa. U Epetiju (*Epetition*) imamo natpis također posvećen Liberu (CIL III 8518), a iz Trogira potječe statua Libera–Bakha, vrlo kvalitetan rad.⁷³ Moramo spomenuti i reljef Dionisa iz Omiša na kojem je Dionis prikazan s nježnim, zaobljenim, ženskim formama.⁷⁴

U Saloni je također bio jak kult Silvana, tako da, na njenu području imamo i nekoliko reljefa koji ukazuju na kulturni sinkretizam Libera i Silvana.

U antičkom Jaderu nađen je natpis (CIL III 2903) vrlo interesantna sadržaja. Naime, ovdje se kulturna zajednica Libera i Libere pojavljuje zajedno s Izidom i Serapisom. Natpis je Publije Kvinkije Paris posvetio zdravlju svoga sina Skapule.⁷⁵

Isidi Serapi(di) Liber(ro) / Liberae voto / suscepto pro sal'e / Scapulae filii sui / P(ublius) Quinctius Paris / Solvit L(ibens) M(erito).

Tekst natpisa dokazuje da Liberov kult od Hadrijanova vremena dobiva mistički i orgijastički karakter. U to vrijeme dolazi do sinkretizma orijentalnih kultova, u ovom slučaju do poistovećivanja dva božanska para, Libera i Libere te Izide i Serapisa, potpuno različitog porijekla.⁷⁶ Problem je da li su ovdje pod latinskim imenima skriveni Dionis i Kora, koji se u sinkretizmu carske epohe često identificiraju s ovim egipatskim božanstvima.

Možda se ipak radi o Liberu i Liberi koji se također, slično kao u Daciji i Panoniji, u jednom postepenom procesu približavaju orijentalnim božanstvima.⁷⁷

Prisutnost Liberova dionizijskog kulta u Zadru otkrivaju nam i spomenici nađen na Forumu i Kapitoliju. To su prikazi Satira i Bakhanta na pilastrima koji odaju barokne forme, a potječu iz Hadrijanova vremena.⁷⁸

Ovi dionizijski motivi vrlo su čest ukras javnih mjesta u gradovima, namijenjenih odmoru i sastajanju ljudi.⁷⁹

Iz antičkog Zadra potječe i natpis (CIL III 2931) na jednom nadgrobnom cipusu:

M. Trebio / Proculo / equom publi(cum) / bab(enti) sacer(doti) Lib(eri) / II vir(o) aedil(i) Arba / Trebia M. fil(ia) / Procula / patri t(estamento) p(oni) i(ussit)

Marko Trebije Prokul, pripadnik viteškog staleža, obavljao je svoje funkcije na Rabu (*Arba*), a svećeničku dužnost, kao *sacerdos Liberi*, vjerojatno je pred kraj života obavljao u Zadru.⁸⁰

Nakon nalaza natpisa iz Senja, gdje Liberov svećenik nosi također i funkciju *sacerdos Liburnorum*, staro čitanje funkcije M. Trebija Prokula moramo promijeniti također u *sacerdos Liburnorum*.

Time je Rab, uz Senj (*Senia*) i Skradin (*Scardona*), jedan od gradova s institucijom liburnskog etničkog sacerdocija, što je označavalo specifičan položaj Liburna prema rimskoj vlasti.⁸¹

72 BRUHL (1953) 222.

73 ABRAMIĆ (1928–1929) 53–54.

74 GABRIČEVIĆ (1987) Tabla VIII b.

75 Danas se natpis čuva u Veroni.

76 SUIĆ (1981) 308.

77 BRUHL (1953) 222.

78 Hadrijan je bio velik poštovatelj Dionisova kulta, jednako kao i njegovi nasljednici Antonin Pije, Marko Aurelije i Komod.

79 SUIĆ (1981) 106.

80 SUIĆ (1965) 105.

81 SUIĆ (1981) 308.

Liber je na zadarskom području prikazan i na jednom dvojnomo spomeniku zajedno sa Silvanom. Na prednjoj strani spomenika prikazan je Silvan, a na stražnjoj božanstvo s tirsom u jednoj, a s mješinom (*askos*) u drugoj ruci.⁸²

Ovo je vrlo važna ilustracija sinkretizma Liberova i Silvanova kulta, o kojem ćemo govoriti kasnije.

Tragovi Liberova kulta pronađeni su i u Burnumu (Šuplja Crkva), na natpisu (CIL III 2838). S obzirom na postojanje vojnog logora u ovom mjestu sasvim je razumljivo štovanje Libera, budući da su njegovi vjernici vrlo često vojnici.

Idući dalje obalom, dolazimo do Senja gdje je postojao Liberov hram. O njegovu postojanju svjedoči natpis:

Lib(ero) Pat(ri) L(ucius) Gavius Optatus sac(erdos) / Liburnor(um) immemor(iam) Gaviae / (L(uci) f(iliae) Maximae matris tempolum / a parte dextra aedic(ulae) libero / aditu maiori altano cum valvis / et accubitu et sedibus vetustate / corruptum a solo restituit.

Lucije Gavije Optat, svećenik etničke zajednice Liburna, daje obnoviti hram zbog njegove starosti i ruševnosti.

Natpis je datiran u 2. stoljeće naše ere, ali je hram vjerojatno postojao od ranijeg vremena. Na to ukazuje navod *vetustate corruptum*, tako da gradnju hrama možemo smjestiti u vrijeme samih početaka municipalnog života Senije.⁸³

Ovaj natpis dokazom je da je u Senju postojala zajednica Liberovih vjernika. O socijalnom sastavu ove zajednice najbolje govori sama funkcija Liberova svećenika koji se također brinuo o službenom kultu Rome i Augusta na području Liburnije, slično kao i Marko Trebije Prokul na Rabu. Znači da je u štovanju Libera vidnu ulogu imala gradska elita, trgovci vinom i posjednici velikih imanja na kojima se ono proizvodilo.⁸⁴

U Senju je 1972. godine u štu antičke cisterne pronađen kip Dionisa–Libera razbijen na dva komada.⁸⁵

Mladoliki bog je prikazan prema uobičajenom obrascu, obučen jedino u nebridu (*nebris*), životinjsku kožu, prepunu plodova voća. U lijevoj ruci bog drži posudu iz koje je izlijevao vino, a iza lijevog ramena vidi se trag peduma. Uz lijevu nogu vidljiv je dio šape pantera, tako da možemo zaključiti da je s lijeve strane boga stajala pantera, kao njegov vjerni pratilac. I s desne strane, prema nađenom desnom dijelu postolja, možda je također stajala pantera. Kip je vbio visok oko 120 cm, a zajedno s glavom 150 cm. Nedostaje mu glava, dio lijeve ruke i noge.⁸⁶

Glavičić ukazuje na to da ovaj kip prikazuje možda Silvana a ne samo Dionisa; točnije da se radi o njihovu sinkretizmu. Kratki pedum i plodovi voća u nebridi atributi su Silvana, a ostali atributi pripadaju Dionisu.

Svetište Libera–Dionisa, prema istom autoru, bilo je upravo na mjestu gdje je nađen kip. Zaninović smatra da je svetište vjerojatno bilo bliže središtu grada, a kip je iz njega donijet razbijen i bačen u štu cisterne. No, možda je u Senju postojalo i više Liberovih svetišta, jer je ovaj grad bio mjesto ne toliko razgranate proizvodnje vina već tranzitno mjesto iz kojeg se vino s imanja na Rabu, Cresu, Krku i Apsoru (Osor) otpremalo u japodsku unutrašnjost.

Na zapadnoj granici Dalmacije i Histrije, u Alboni, nađen je natpis koji također svjedoči o štovanju Libera (CIL III 3046). S jedne strane natpisa uklesani su *pedum* i *tirs*

82 RAKNIĆ (1965) 86–87, Tabla I, slika 1; Tabla I, slika 2.

83 GABRIČEVIĆ (1956) 51–58.

84 GABRIČEVIĆ (1987) 152.

85 GLAVIČIĆ (1973) 462–463.

86 *Isto*.

(*thyrsos*), a s druge posuda s grozdom. Natpis je datiran u 1. ili 2. stoljeće naše ere i glasi:

Liberō Pa(tri) / Aug(usto) Sac(rum) / L(ucius) Volumnius / Pudens / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / fecit d(edit)

Dedikant je prema gentiliciju i mjestu nalaza bio venetskog ili liburnskog porijekla, na osnovi korijena njegova imena: *Vols-*.⁸⁷

Na otocima se Lilber također štovao, te su i tamo postojale zajednice njegovih vjernika. O postojanju Liberovih vjernika na Rabu nakon novog čitanja natpisa (CIL III 2931) nemamo nikakvih dokaza, premda nije isključeno da je *sacerdos Liburnorum*, Marko Trebije Prokul, obnašao i funkciju Liberova svećenika, isto kao njegov kolega iz Senja, Lucije Gavije Optat.

Na otoku Braču (*Brattia*), kod sela Škripa, nađena su dva natpisa (CIL III 3093 = 10100 i CIL III 3094 = 10101). Na prvom natpisu:

Veselia / Felicetas / Libero (M(agno) Patri) / Torcle(n)si / ex voto. (CIL III 3093 = 10100)

pojavljuje se vrlo interesantan Liberov epitet, *Torcle(n)sis*.

Liber je, kako vidimo, zaštitnik vinskih podruma i tjeska za grožđe i vino, kojemu *Veselia* posvećuje ovaj natpis.⁸⁸ Ime *Veselia Felicets* ilirskog je porijekla.⁸⁹

Na istom mjestu pronađen je i natpis (CIL III 3094 = 10101):

L(ibero) P(atri) / Aristio / L(ibens) V(otum) S(olvit).

Liber je bio omiljeno božanstvo lokalnog stanovništva, vezan uz najosnovnije uvjete njihove egzistencije. Štovan je na mjestima gdje se uzgajala vinova loza i iz nje proizvodilo vino.

Na Korčuli (*Corcyra Nigra*) također imamo natpis na kojem se pojavljuje epitet *Torcule(n)sis*.

Kod sela Žrnova nađen je natpis (CIL III 3065 = 10082):

Lib(ero) P(atri) / Tor(cle)nsi f(ecit) / P(ublius) Satur(ninus) ex vo(to) / pro P(ublio) Clemente / filio / suo ex suo / cum suis.

Dakle, i na ovom otoku, kao i na Braču, vidimo Libera, podrumarskog boga, zaštitnika turnjačnica. Korčula je otok veoma ranog grčkog doseljenja, a dakako i mjesto duge tradicije proizvodnje vina.

Na Hvaru ne nalazimo Libera zapisanog na kamenim natpisima, kao na Korčuli i Braču. Ipak, ovdje su dionizijske tradicije veoma stare; grčka naseobina Far kuje novac s Dionisovim likom, kantarom i grozdom. Bilo bi neobično da na otoku s tako dugom dionizijskom tradicijom, orijentiranom prema proizvodnji vina, nema tragova Liberova kulta.

Na južnoj obali otoka, kod zaseoka zavale, pronađen je rustičan reljef skromna izgleda ali golema značenja.⁹⁰ Na reljefu je prikazana Libera kako obavlja čin žrtvovanja (*libatio*) na malom žrtveniku. Božica je lijevom rukom naslonjena na tirs koji nema karakterističan češer na vrhu, simbol života i ponovnog rađanja. Odjevena je u tuniku, a preko ramena prebačen joj je plašt (*palla*) koji naprijed tvori nabore (*sinus*).

87 *Isto*, 245–246.

88 *Isto*, 248.

89 MARIĆ (1933) 59.

90 ZANINOVIĆ (1966) 19, Tabla IV.

Libera je na reljefu prikazana sama, bez svog pratioca. Sveti čin koji vrši svjedoči nam da se ne radi o menadi iz divljeg Dionisova tijasa (*thyasos*), već o božici, ženskoj polovici jedinstva božanskog para plodnosti.

Mjesto nalaza opet je gospodarsko imanje, *villa rustica*, u kojoj se proizvodilo odlično vino.

Ovo je jedini prikaz Libere u čitavoj provinciji, osim reljefa iz Zenice na kojem je prikazana zajedno s Liberom.

Analogiju ovom reljefu Zaninović nalazi u prikazu iz Tauruna (*Taurunum*), gdje je postojalo svetište božanskog para. Na reljefu iz Tauruna Libera također vrši libaciju desnom rukom, a lijevom se naslanja na tirs.⁹¹

Ovaj priprosti reljef dokaz je autohtonog, domaćeg elementa, koji je ilirsko stanovništvo dugo i uporno čuvalo.

Većina nađenih reljefa i natpisa samo su kasniji odraz starijih vjerovanja.

II

Pošto smo dali pregled rasprostranjenosti Liberova kulta na obali i otocima, morali bismo nešto reći i o štovanju Libera u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.

Zaleđe se Dalmacije po nekim općim karakteristikama kulta razlikuje od obalnog prostora, na kojem je, kako smo vidjeli, bila vrlo jaka proizvodnja vina i zajedno s njom razvijeni vinski kultovi.

Uzgoj vinove loze zbog klimatskih uvjeta na obali i otocima bio je vrlo razvijen i s dugom tradicijom, kako kod grčkih doseljenika tako i kod ilirskih starosjedilaca. Od vremena grčkog naseljavanja širi se jaka dionizijska tradicija i sasvim je razumljivo da je Liberov kult na obalnom prostoru usko vezan uz vinovu lozu i proizvodnju vina i kod domaćeg stanovništva vrlo široko prihvaćen.

S obalnog prostora s jakim dionizijskim tradicijama Liberov kult prodire u unutrašnjost. On ovdje preslojava kultove domaćih božanstava plodnosti, koja i zbog samih klimatskih uvjeta s vinom nisu imala mnogo veze.

Područje Dalmacije ne čini strogu geografsku, ekonomsku niti kulturnu cjelinu. Obalni dio ima sasvim drugačije uvjete razvoja nego što ih ima unutrašnjost provincije. Premda je i u unutrašnjosti postojao uzgoj vinove loze, on je bio veoma slabo razvijen zbog oštre klime, nepogodne za ovu kulturu.

I Strabon ukazuje na razlike između dva dijela Provincije. Prema njegovu svjedočenju Iliri su u unutrašnjosti više upotrebljavali pića na bazi žitarica (ječam, proso, pšenica). Za Japode Strabon govori da su se hranili prosom i pirom od kojih su vjerojatno pravili i alkoholna pića (STRAB. 7.5, 4).⁹² Isti antički autor govori o odsustvu proizvodnje vina u unutrašnjosti Dalmacije i to objašnjava time što je »zemlja brdovita, hladna, obilna snijegom, naročito u sjevernim dijelovima, tako da ima veoma malo vinove loze, ne samo u bregovima već i u ravnici« (STRAB. 7.5, 10).⁹³

U sjevernim ilirskim krajevima vinova loza uzgaja se tek od vremena cara Proba (276–282), ali su pića na bazi žitarica i dalje prevladavala u tim krajevima.

Zadinarski krajevi uspijevaju, usprkos dugoj rimskoj vladavini, zadržati tradicionalne oblike svog razvitka u prvom redu u kultovima i vjeri.⁹⁴

Već smo utvrdili da je dolina Neretve upravo ona prometna veza i spona koja od najstarijih vremena kulturno povezuje dva međusobno različita dijela Provincije.

91 *Isto.*

92 ZANINOVIĆ (1976) 270.

93 *Isto.*

94 RENDIĆ–MIOČEVIĆ (1955) 6.

Dolinom ove rijeke, osim tople mediteranske klime, pritjecali su duboko u unutrašnjost Ilirika kulturni utjecaji mediteranskog svijeta. Jedan dio ovog puta išao je preko Hvara, Visa, Palagruže sve do Tremita, Gargana. Zato ovdje dolazi do međusobnih dodira različitih kultura, naroda, svjetova.⁹⁵ Tako i romanizacija, koja je dubljeg korijena uhvatila na obali gdje je bilo i najviše municipija i kolonija romaniziranog stanovništva, prodire dolinom Neretve u unutrašnjost.

Colonia Claudia Aequum (Čitluk kod Sinja) jedini je rimski grad sa statusom kolonije u čitavoj unutrašnjosti Provincije. Upravo je zbog toga ovaj grad važno središte iz kojeg se širi romanizacija.⁹⁶

Ovdje također imamo tragove Liberova kulta. Na natpisu (CIL III 2730) vidimo da dedikaciju Liberu obavlja *L. Aebutius*, koji je bio edil i duovir i zacijelo pripadao uglednim krugovima grada. Drugi natpis iz Ekvuma je (CIL III 9752):

Libero Pa(tri) / sacrum / T(itus) Eutimus.

U širenju romanizacije veliku ulogu imaju vojni logori i naselja veterana. Veterani se nastanjuju u blizini mjesta u kojima su obavljali vojnu službu, a iz podunavskih provincija, kako to tvrdi Bruhl, donose kult Libera i Libere.⁹⁷

Zbog toga je značajan nalaz iz Humca (*Bigeste*) kod Ljubuškog gdje je bilo rimsko naselje čiji su stanovnici štovali italsku kultnu zajednicu Libera i Libere.⁹⁸

Natpis iz Rogatice svjedoči o jednom veteranu koji u Hadrijanovo vrijeme zaviješta žrtvenik kultnoj zajednici Libera i Jupitera.⁹⁹

L(ibero) B(accho) / P(ublius) Ael(ius) Cleme(ns) / veter(anus)...// I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius) Ael(tus) Clemen(s) / L(ibens) P(osuit)...

Na ovom se natpisu javlja veteran koji nije domorodac već doseljenik. Natpis prema gentiliciju *Ael(ius)* možemo datirati u Hadrijanovo vrijeme.¹⁰⁰

Usprkos utjecaju rimske kulture, koja se širila u prvom redu iz rimskih gradova Narone, Ekvuma i iz rimskih naselja u Humcu i Zenici, unutrašnjost Provincije za vrijeme duge i mirne rimske vladavine uspijeva uporno i konzervativno čuvati svoja stara vjerovanja i kultove.

U štovanju Libera i Libere Paškvalin je uočio razliku između domaćih zajednica i rimskih naselja. U domaćim se zajednicama iza Liberova imena krije prastaro, domaće božanstvo plodnosti. U rimskim naseljima koloniziranih veterana i drugih doseljenika Liberov kult postoji kao importirani, strani kult.¹⁰¹

Postojanje Liberova kulta osvjedočeno je i u Delminiju (Županjac kod Duvna), starom središtu Delmata. Ovdje je pronađen gornji lijevi rub jedne reljefne ploče izradene od pješčanika. Reljef prikazuje Libera s bršljanovim vijencem na glavi. Sačuvan je samo prikaz gornjeg dijela trupa na koji se spušta vijenac od bršljana. Oko božanstva obavija se vitica vinove loze.

S desne strane vjerojatno je bio tirs koji je bog držao u lijevoj ruci.

Analogiju ovom reljefu Patsch nalazi u Taurunu gdje na votivnoj ploči Liber spuštenom desnom rukom lijeva vino Satiru u pehar, a u lijevoj ruci drži tirs.¹⁰²

95 ZANINOVIĆ (1976) 267–268.

96 RENDIĆ-MIOČEVIĆ (1955) 6.

97 BRUHL (1953) 221.

98 PAŠKVALIN (1963) 142.

99 SERGEJEVSKI (1936) 12.

100 PAŠKVALIN (1963) 142.

101 *Isto.*

102 PATSCH (1897) 232–233.

Patsch ukazuje na to da su majstori koji su klesali ove reljefe slijedili jedan te isti obrazac. Na to ukazuje jednoobraznost na međusobno udaljenim lokalitetima.

Na istom mjestu uz spomenuti reljef na Županjcu su pronađeni i reljefi i žrtvenici posvećeni Dijani i ilirskom bogu Armatu (*Armatus*). Armat je ilirski bog rata kojemu ne nalazimo odgovarajuće božanstvo u grčkom niti u rimskom panteonu. Ime ovog boga samo je latinski prijevod njegova ilirskog imena.

U Delminiju je po svemu sudeći bio podignut velik zidani hram posvećen zajednici Dijane, Libera i Armata. Hram se nalazio pored rimskog groblja, a u njemu su vjerojatno i stajali ovi votivni reljefi i žrtvenici.¹⁰³

Nalazi su datirani u 1. ili 2. stoljeće naše ere, ali nije isključeno da Armatovi žrtvenici datiraju u 3. stoljeće, kao i većina Silvanovih i Dijaninih reljefa u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁴

Na području Duvanjskog polja, kako je utvrdio Patsch, Liber ima epihorsko porijeklo. Dakle, iza njegova se imena krije domaće božanstvo.¹⁰⁵

Ovo se mišljenje prema Paškvalinu može usvojiti i za područje Japoda. Na japodskom se teritoriju nalazi velik broj tragova štovanja domaćih božanstava. Jedno od domaćih božanstava bio je i Neptun Bind (*Bindus*), čiji je kult osvjedočen u Privlici kod Bihaća.¹⁰⁶

U Brekovicima, sjeverno od Bihaća, rađen je Liberov žrtvenik s natpisom. Žrtvenik je bio od mekog, bijelog vapnenca, a Patsch je pretpostavio da se nalazio u privatnoj kući, jer na natpisu nema imena dedikanta.¹⁰⁷

Vrlo je sličan žrtveniku iz Brekovice žrtvenik iz Pritoke kod Bihaća. Izrađen je od mekog laporca, a također je, kao i žrtvenik iz Brekovice, imao zabat i dve volute. Žrtvenik je posvećen samo Liberi, a natpis na njemu glasi:

*Liberae / Iulia M(ax)imina / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*¹⁰⁸

Stanovništvo ovog kraja, okolice Pritoke, Golubića, vjerojatno je rimsko građanskog pravo dobilo u vrijeme Julijevaca. Naime, na natpisima su vrlo česti *Iulii* (CIL III 10038, CIL III 10039, CIL III 13274).¹⁰⁹

Kao što vidimo prema ovim priprostim reljefima i žrtvenicima, domaće, japodsko stanovništvo, štovalo je svoje autohtono božanstvo pod Liberovim imenom.

Sve ove nalaze s područja Japoda možemo datirati u kraj 1. stoljeća i u 2. stoljeće naše ere, isto kao i natpise posvećene Bindu Neptunu.¹¹⁰

U zapadnoj Bosni, u mjestu Briševu, pronađen je interesantan žrtvenik.¹¹¹

Kultnoj zajednici — Jupiter, Liber i Terra mater — podignut je žrtvenik iz vremena cara Filipa Arapina (242—249) i njegova sina (247—249). Sergejevski je natpis rekonstruirao ovako:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo), Deo L(i)ber(o), Terrae matri sac(rum) / pro salute d(ominorum) n(ostorum duorum) / imp(eratorum) M. Iul(iorum) Philipporum / Aug(ustorum duorum) / M(arciae) S(everae) Aug(ustae) n(ostrae) / s(us) c(ura) Cossit(i)ani Firmi / v(iri) e(gregii) pr(ocuratoris) Aug(ustorum) n(ostorum duorum) / Icundus vil(icus) ferrar(iarum) XI

103 *Isto*.

104 PAŠKVALIN (1963) 137.

105 PATSCH (1897) 233.

106 PAŠKVALIN (1963) 136.

107 PATSCH (1907) 469.

108 SERGEJEVSKI (1934) 5—6, br. 2.

109 *Isto*.

110 PAŠKVALIN (1963) 137.

111 SERGEJEVSKI (1957) 114—116, Tabla II, slika 3.

Kal(endas) M(aias) imp(eratoribus) Philip(pis) Aus(ustis duobus) c(onsulibus).

Natpis je isti autor datirao u 247. ili 248. godinu. Tragovi slova na žrtveniku ne odgovaraju imenima poznatih konzula tog vremena. Prema tome, žrtvenik može biti samo iz 247. ili 248. godine, jer su tada Filip i njegov sin bili konzuli. Spomen Severe, Filipove žene, ukazuje na to da se nesumnjivo radi o ovom rimskom caru.¹¹²

U Zenici, u središnjoj Bosni, bilo je rimsko naselje, što je dokazano postojanjem kulta *Urbis Romae*. Ovdje je nađen reljef na kojemu je prikazana kulturna zajednica Libera i Libere.¹¹³ Na prednjoj strani reljefa Liber i Libera su prikazani zajedno, a na stražnjoj Libera sama.

Pojava Libere je — za razliku od Panonije, Mezije i Dacije — u Dalmaciji relativno rijetka. No s obzirom na njezinu pojavu u drugim provincijama, ipak se ona ovdje pojavljuje češće nego drugdje, na reljefu s Hvara, na natpisima iz Pritoke, Zadra, Bigesta.

Na području istočne Bosne nađeno je nekoliko natpisa i reljefa posvećenih Liberu.

U Skelanima, mjestu koje je od davnina služilo kao zgodan prijelaz preko Drine, nađen je žrtvenik s natpisom:

Libero patri / libens posuit.

Vjerojatno je i u rimsko vrijeme ovo mjesto služilo kao usputna stanica i prijelaz preko rijeke.¹¹⁴

Na Drini, u mjestu Stari Brod, pronađen je vrlo interesantan reljef. Na reljefu je prikazana rijetka scena, metamorfoza Ampela (*Ampelos*).¹¹⁵

Ovdje prikazan dio mita o nastajanju vinove loze svakako je bio povezan s kultom pokojnika. Reljef, vrlo kvalitetan rad, nalazio se na cipusu, nadgrobnom spomeniku. Cipus je nađen na groblju ove male, ali izgleda prilično bogate rimske naseobine.

Sama scena nije plod mašte domaćeg klesara. Naime, majstori su ovakve spomenike pravili prema nekom obrascu ili uzorku. Ipak je najvjerojatnije da je spomenik dovožen Drinom u ovo bogato naselje. Budući da su na nadgrobnim spomenicima u Starom Brodu vrlo često prikazani Dionisovi atributi, grozdovi i geniji s grozdovima, očito je da su stanovnici ovog rimskog naselja svoju vjeru i nadu nalazili u dionizijskoj religiji. Osim u Starom Brodu, dionizijska religija prisutna je i na nadgrobnim spomenicima i u drugim rimskim naseljima uz rijeku Drinu.¹¹⁶

Dionizijska scena na spomeniku iz Starog Broda ukazuje na jedan mističan, tananiji karakter kulta, koji u Dalmaciji, prema dosad objavljenom materijalu, nije zabilježen. Ipak je moguće da su udruženja Liberovnih vjernika poznavala i ovaj aspekt Liberova kulta.

U Ustikolini, također mjestu na rijeci Drini, o Liberovu kultu svjedoči jedan vrlo zanimljiv žrtvenik. Žrtvenik od tamnog vapnenca bio je posvećen Terminu, Liberu i Jupiteru zajedno.¹¹⁷ Dvema vertikalnim crtama u motivu užeta bio je podijeljen na tri dijela. Centralno mjesto, a time i najveće značenje, dano je Liberu, drugo Terminu, a tek treće, s desne strane, Jupiteru.

Termino / Lib(ero) P(atri) / I(ovi) O(ptimo) M(aximo).

112 *Isto*.

113 SERGEJEVSKI (1932) 38, Tabla XVIII, slika 2; Tabla XVIII, slika 3.

114 PATSCH (1907) 438.

115 SERGEJEVSKI (1934) 22, slika 8.

116 *Isto*, 30–31.

117 SERGEJEVSKI (1936) 5.

Ovakav je kulturni poredak Paškvalinu poslužio kao dokaz da je Liber *interpretatio Romana* domaćeg božanstva. Autohtoni karakter u krajevima istočne Bosne također ima i Termin (*Terminus*), bog kojeg ne nalazimo u zapadnoj Bosni.¹¹⁸

Spomenuti kulturni spomenici s područja istočne Bosne vjerojatno potječu iz 2. i 3. stoljeća naše ere. Naime, iz tog vremena datira najviše spomenika iz razdoblja rimske vladavine u ovom dijelu provincije Dalmacije.¹¹⁹

Na području istočne Bosne nemamo mnogo tragova domaćeg kulta Silvana i Dijane. Moguće je da je ovdje Liber identificiran sa Silvanom tamošnjih ilirskih plemena, iako tragove sinkretizma Silvanova i Liberova kulta nalazimo i na Duvanjskom polju i na obalnom prostoru.¹²⁰

U Rogatici, na putu Sarajevo — Višegrad, pronađen je žrtvenik od tamnosivog vapnenca, podijeljen okomitom trakom u dva dijela. Veteran Publije Elije Klement zaziiva Libera Bakha koji se na žrtveniku pojavljuje u kulturnoj zajednici s Jupiterom.¹²¹

Na području Bosne i Hercegovine italske bogove seoskog stanovništva, Libera i Liberu, najviše štiju veterani, ali i ostali doseljenici, naseljeni u rimskim naseljima. O tome nam svjedoči spomenuti natpis veterana Publija Elija Klementa. Ovaj veteran u svakoj slučaju nije bio domorodac već doseljenik, i to u 2. stoljeću naše ere prema gentiliciju *Aelius*.¹²²

Na desnoj obali Drine nađeno je nekoliko posveta Liberu. U Požegi kod Čačka pronađena su tri Liberova žrtvenika, s natpisima (CIL III 8338, CIL III 12717, CIL III 12718).¹²³ Jedan od tih natpisa, nađen kod manastira Arilje, nosi natpis (CIL III 8338):

Lib(ero) P(atri) / T(itus) Aurel(ius) / Proculus / L(ibens) P(osuit).

U jednom municipiju na desnoj obali Drine, kod Selanca, nađena je posveta Liberovu geniju (CIL III 8365):

Genio / Liberi / Patris / Papini(us) / Primig(enius) / ius sa(cravit).

Ovu posvetu na metalnoj tabli učinio je izvjesni Papinije Primeginije (*Papinius Primigenius*).¹²⁴

U unutrašnjosti provincije Dalmacije, u krajevima daleko od obale, kult Libera i Libere imao je dosta poklonika. Dakako, ovdje je kult imao određene specifičnosti, uvjetovane posebnim, lokalnim razvojem pojedinih krajeva. Mora se respektirati i činjenica da rimska kultura u pojedine krajeve unutrašnjosti prodire slabijim intenzitetom i neravnomjerno.

U zemlji Japoda i na području Duvanjskog polja štovani su Liber identificiran s domaćim, autohtonim božanstvom. U rimskim naseljima, najčešće vojničkim logorima i naseljima veterana, Humcu (*Bigeste*), Zenici, Selancu, štovani su strani, importirani kult Libera i Libere.

Na području istočne Bosne Liber je vjerojatno bio poistovećen s domaćim Silvanom lokalnog stanovništva. Unatoč lokalnim razlikama na čitavu prostoru unutrašnjosti iza Liberova se imena krije domaće božanstvo plodnosti.

Velika većina pronađenih natpisa i reljefa potječe iz carskog vremena, s kraja 1. i iz 2. stoljeća naše ere. Najviše je spomenika iz Hadrijanova vremena, jer je ovaj car bio velik Dionisov poklonik.

118 PAŠKVALIN (1963) 137.

119 *Isto*, 138.

120 *Isto*.

121 SERGEJEVSKI (1936) 12.

122 PAŠKVALIN (1963) 142.

123 BRUHL (1953) 223.

124 *Isto*.

Kult je Libera na području Dalmacije znatno stariji od ovog vremena. Senjski natpis, koji datiramo u Hadrijanovo vrijeme,¹²⁵ natpis iz Humca (CIL III 8484=1790=6362), datiran u 173. godinu naše ere, i natpis iz istog mjesta (CIL III 8485=1789=6363), za koji Bruhl smatra da je bio istovremen s prvim, svjedoče o obnovi svetišta koje je bilo *vetustate corruptum*. Sva su ova svetišta, prema tome, bila oronula i oštećena od starosti i zacijelo dosta starija od vremena u kojem su obnavljana.

U Dalmaciju je Liberov kult počeo prodirati u vrijeme kad rimska vlast još nije bila učvršćena.

Vrlo je vjerojatno da je hram u Naroni (CL III 1784), koji podi1e Publije Anej Epikad, sagrađen već u 2. stoljeću prije naše ere. O starosti hrama zaključujemo prema epigrafskoj analizi arhaičnog teskta.¹²⁶

Najveći broj spomenika Liberova kulta javlja se u vrijeme kad je rimska vlast već konsolidirana. Tada se zajedno s procesom srastanja ilirskih autohtonih zajednica i s rimskom urbanom i državnom organizacijom odvija i postepen proces preslojavanja domaćih božanstava. Domaća božanstva izrasla su na jakoj dionizijskoj tradiciji na obali, a u unutrašnjosti na jakom autohtonom elementu božanstava plodnosti. Liberovo ime u dugotrajnom procesu ujedinajava i prekriva sve ove stare tradicije i vjerovanja.

III

Liber i Libera su na području provincije Dalmacije, kako je to još Patsch pokazao, prikazani prema jednom zajedničkom obrascu. Jednoobraznost provincijske plastike postoji na širokom području, na što ukazuju veze i analogije nekih nalaza iz Dalmacije s onima na primjer iz Tauruna u Meziji.¹²⁷ Postoje, dakako, i lokalne razlike, ali se one očituju samo u manjim detaljima i dodacima.

Liber, kako smo ranije utvrdili, nakon asimilacije s Dionisom, potpuno preuzima njegovu ikonografiju. Liber je dakle prikazan kao Dionis, golobrad mladić, obučen samo u nebridu, s tirsom u jednoj i grozdom ili posudom (*patera*) u drugoj ruci. Uz boga je i njegova vjerna životinja, pantera.

U Dalmaciji je čest slučaj pojave kipova lokalnih majstora. O tome svjedoči i kip Libera-Bakha s nepoznatog nalazišta.¹²⁸ Skulptura je izrađena od mekog vapnenca. Bog se lijevom rukom naslanja na pilastar na kojem drži grozd. Pored Bakha, obučenog samo u nebridu, nalazi se pantera.

Majstor je vjerojatno kopirao obrazac velikih mramornih kipova. To vidimo po pilastru koji je ovdje potpuno nepotreban, a kod velikih kipova služi u statičke svrhe.

Tijelo boga je ukočeno, ali je kompozicija sasvim korektno izvedena i osrednje je kvalitete.

Vrlo je vjerojatno da je kip stajao u nekom Liberovu svetištu kao zavjetni dar, ili se možda nalazio u privatnoj kući, na nekom od velikih dalmatinskih gospodarskih imanja. Najkvalitetniji dosad pronađeni kip koji spominje Abramić potječe iz Trogira. Na obali je pronađeno još nekoliko ostataka Liberovih statua. Kvalitetniji radovi vjerojatno su bili importirani ili su ih izradili bolji majstori u radionicama većih gradova, npr. Salone. Najveći je broj kipova, razumljivo, proizveden u lokalnim klesarskim radionicama.¹²⁹ Liberov kip pronađen je i u Senju, u štu antičke cisterne, nedaleko Liberova svetišta o kojem svjedoči ranije nađeni natpis. Kip je vrlo kvalitetan rad, koji posjeduje sve

125 GABRIČEVIĆ (1956) 53.

126 BRUHL (1953) 221.

127 PATSCH (1897) 232—233.

128 ABRAMIĆ (1928—1929) 53—54, Tabla IV, slika 2.

129 Isto.

Dionisove atribute, premda njegova bogata ikonografija ukazuje i na druge probleme. Bog je obučen u nebridu (*nebris*) i lijevom se rukom naslanja na drvo obavijeno vinovom lozom. Pored njega sa svake je strane stajala po jedna pantera. Iza lijevog ramena vidljiv je dio krtakog peduma, bez češera na vrhu. U nebridi je božanstvo nosilo plodove voća, što uz kratki *pedum* upućuje na neke Silvanove karakteristike. Unatoč tražovima kultnog sinkretizma sa Silvanom sigurno je da se radi o statui Libera–Dionisa.¹³⁰

Ovaj je rad vrlo kvalitetan i vrlo nam je važan za proučavanje ilirsko–rimske ikonografije Libera, kao rijedak primjerak s većim brojem atributa.

Kip je možda stajao svetištu što ga spominje natpis Lucija Gavija Optata. Svetište je Glavičić smjestio upravo na mjesto nalaza kipa, a Zaninović 200 metara južnije, prema središtu grada.

Moguće je da je u Senju bilo više Liberovih svetišta, jer je ovaj grad bio važno tranzitno mjesto trgovine vinom.¹³¹

Od reljefa koji prikazuju Libera i Liberu za proučavanje njihove ikonografije značajan nam je reljef iz Omiša. Reljef prikazuje Dionisa–Libera s tirsom u desnoj i paterom u lijevoj ruci. Na vrhu tirsja je češer, a reljef je ukršen viticom vinove loze, uklesanom u pozadinu lika.

Za reljef se ranije pretpostavljalo da predstavlja lik bakantice, zbog obliha i mekih obrisa. Sigurno je da se ipak radi o bogu Liberu–Dionisu čije tijelo često na prikazima ima ženske, oble, meke oblike, a ponekad i nakit. Naime, kip s nepoznatog nalazišta koji je objavio Abramić na lijevoj ruci nosi narukvicu.¹³² Ove ženstvene forme božanstva ukazuju na vezu s južnom Italijom.

Na prikazima u Dalmaciji, kako je već napomenuto, Libera se javlja rijetko, rjeđe nego u Daciji, Meziji i Panoniji. Zbog toga nam je veoma važan rustičan reljef iz Zavale na otoku Hvaru. Reljef prikazuje Liberu u činu libacije. Libera je odjevena u dugu haljinu (*tunica*), a preko ramena ima plašt (*palla*) koji se naprijed skuplja u nabore (*sinus*). Kosa joj je spletena u pletenice, u desnoj ruci drži pliticu iz koje izljevava žrtvu na mali žrtvenik. Božica se lijevom rukom oslanja na tirs (*thyrsos*), koji je ovdje prikazan kao običan debeli štap.

Analogija ovom reljefu je prikaz Libere na reljefnoj ploči iz svetišta u Taurunu, gdje božica također obavlja libaciju. Mezija je područje gdje je njezina pojava vrlo česta.¹³³ Spomenuti hvarski reljef jedini je prikaz Libere na obalnom prostoru. U unutrašnjosti Libera je prikazana na reljefu iz Zenice zajedno s Liberom.¹³⁴ U Zenici je štovana, prema Paškvalinu, italska kulturna zajednica Libera i Libere u jednom rimskom naselju.¹³⁵

Od svih dosad pronađenih i objavljenih reljefa i prikaza vezanih za Liberov kult odskače reljef s nadgrobnog spomenika iz Starog Broda. SERGEJEVSKI (1934) 22. Ovdje je prikazana metamorfoza Ampela, dionizijska scena, vezana uz kult pokojnika. Dakle, i na ovo područje prodire dionizijska tradicija, osvjedočena u mističkim i orgijastičkim ritualima. Odras ovih rituala i vjerovanja prikazi su dionizijskih atributa na nadgrobnim spomenicima, vitice vinove loze, grozd, genij s grozdom.¹³⁶ Ostaje pitanje da li se u Starom Brodu pojavljuje orfički Dionis.

130 GLAVIČIĆ (1973) 461–463.

131 ZANINOVIĆ (1984) 246.

132 ABRAMIĆ (1928–1929) 53–54, Tabla I7, slika 2.

133 ZANINOVIĆ (1966) 18–20, Tabla IV.

134 SERGEJEVSKI (1932) 38.

135 PAŠKVALIN (1963) 142.

136 SERGEJEVSKI (1934) 31.

Većina reljefa i skulptura svojom priprostim izradom pokazuju da Liberov kult ipak zadržava prastaru osnovu kultova domaćih bogova. O ovim domaćim kultovima možemo samo nagađati.

Činjenica je da na području Dalmacije kult Dionisa–Libera rijetko prelazi u neke mistične sadržaje koje vidimo na reljefu iz Starog Broda.

Zbog svojih zamršenih filozofskih i religijskih konotacija mistični, orfički sadržaji kulta ostaju daleki priprostim seljaku. Oni su širom Rimskog Carstva mogli privlačiti samo elitne, obrazovane slojeve društva.

Stanovnik zabitnih dalmatinskih uvala, polja i dolina, priprosti seljak, dubinu dioniziskog osjeća samo kroz iskonsku povezanost s prirodom i njezinim ciklusima. Uostalom, iz ove iskonske veze upravo se i rađa ona golema energija Dionisova kulta.

Reljefi i kipovi u Dalmaciji su uglavnom vrlo priprosti i izrađeni od materijala koji se mogao naći u neposrednoj blizini. To također ukazuje na domaću komponentu u štovanju Libera i Libere.

Možemo zaključiti da su natpisi, reljefi i kipovi koji dolaze do nas samo kasniji odraz mnogo starijih vjerovanja.

IV

Liberov kult u gradovima provincije Dalmacije ima uljudenije oblike i povezan je sa štovanjem Libera i Libere u čitavu rimskom svijetu. Stanovništvo zabačenih krajeva i dalje čuva svoja stara vjerovanja.

Liber je duboko povezan s prostorom na kojem je štovan i prisutan u svakodnevnom životu običnog čovjeka.

Zbog toga dolazi do preplitanja s kultom Silvana kojeg s Liberom povezuje zajednički agrarno–pastirski karakter.

Silvan je također italsko božanstvo iza kojeg se u Dalmaciji krije domaći bog. U ovoj je provinciji nađeno izuzetno mnogo tragova njegova kulta.¹³⁷

Silvan je na reljefima gdje se javlja kulturni sinkretizam s Liberom prikazan kako drži grozd. U tom slučaju jedan od njegovih uobičajenih atributa, *pedum*, siringa ili pastirska svirala, biva odložen u stranu ili obješen o drvo. Na reljefima s obale Silvan je prikazan bradat, s kozjim nogama i rogovima, sličan arkadijskom Panu. U unutrašnjosti bog je golobrad, blagog lica, okružen drvećem, omorikom i lovorom i životinjama, kozom ili psom. Ovdje on također ima siringu i *pedum*.¹³⁸

Silvan se na reljefima vrlo često pojavljuje s grozdom u ruci. Tako je prikazan na reljefu iz Duvna, a također i na priprostim spomeniku iz Županjca koji prikazuje Silvana kako drži *pedum* o koji je obješena siringa, a u lijevoj ruci drži grozd. Grozd u ruci Silvana vidimo i na reljefu s Hvara, odakle potječe i spomenuti reljef Libere.¹³⁹

I u Saloni postoji nekoliko reljefa koji nam svjedoče o kulturnom sinkretizmu ova dva boga. Na jednom zanimljivom reljefu iz splitskog muzeja Silvan u desnoj ruci drži grozd, a preko lijeve ima prebačenu leopardovu ili lavlju kožu. Siringa je obješena o poseban klin. Ovdje se ne radi o jelenskoj koži (*nebris*) u koju je Silvan ponekad zaogrnut na dalmatinskim reljefima i koja se povezuje s Liberom. Ova lavlja ili leopardova koža, prebačena preko Silvanove ruke, može se također spojiti s Liberom. Uz Libera je, kako smo vidjeli, često prikazana živa pantera. Međutim, Rendić–Miočević upućuje na vezu s Heraklovim kultom, popularnim kod priprostog puka.¹⁴⁰

137 Opširnije o Silvanovu kultu: MARIĆ (1933) 59–60; RENDIĆ–MIOČEVIĆ (1955) 5–40; PAŠKVALIN (1963) 127–153; RAKNIĆ (1965) 85–89; RENDIĆ–MIOČEVIĆ (1974) 29–45, Tabla I–X.

138 RENDIĆ–MIOČEVIĆ (1955) 5–40.

139 ZANINOVIĆ (1966) 15, Tabla I.

Mnogo reljefa svjedoči o sinkretizmu Silvana i Libera. Među njima je i reljef iz Karakašice (*Aequum*) koji je zaista zanimljiv. Naime, na njemu je prikazan Silvan kao Egipan (*Aegipan*), bujne brade i kose, kako u desnoj ruci drži siringu a u lijevoj *pedum*. Uz Silvana na reljefu su prikazane Nimfe i jedno nepozanto bradato božanstvo koje u ruci drži vjerojatno tirs.

Nije sigurno da se ovdje radi o Liberu, jer on u našim krajevima nikad nije prikazan s bradom.

Vjerojatnije je da je ovo bradato božanstvo Neptun.¹⁴¹

Na području Liburna, u Zadru, pronađen je dvojni spomenik posvećen Silvanu i Liberu. Na prednjoj strani spomenika, u skromnoj edikuli (*aedicula*), prikazan je Silvan. On je ovdje prikazan onako kako se često prikazuje na obali, bradat, s kozjim nogama, i podsjeća na arkadijskog Pana. Na drugoj strani spomenika uklesan je reljef boga koji u jednoj ruci drži tirs, a u drugoj mješinu (*askos*). Ovo su Liberovi atributi, jer on osim tirsu uvijek ima i posudu.

Reljef iz Zadra je vrlo važno svjedočanstvo kulturnog sinkretizma Silvana i Libera.¹⁴²

Silvan je na reljefima iz primorja prikazan kao star, bradat i rogat satir, s kozjim nogama (*τρωγόπους*). U zadinarskim krajevima prikazan je kao mlad, golobrad bog. Iako on i ovdje ima kozje noge, ponekad se prikazuje s ljudskim nogama, što se povezuje s italjskim Silvanom.¹⁴³

Potvrde sinkretizma Silvanova i Liberova kulta imamo i izvan provincije Dalmacije širom Carstva.¹⁴⁴

Tragovi kulturnog sinkretizma u Dalmaciji su brojni i često dolazi do preplitanja kultova pojedinih božanstava. Liber je, osim u zajednici i kulturnom sinkretizmu sa Silvanom, član i drugih kulturnih zajednica. O ovim kulturnim zajednicama svjedoče nam epigrafski spomenici koje smo već spomenuli.

U Ustikolini, na Drini, vidimo Liberovu zajednicu s Terminom i Jupiterom. Na ovom spomeniku Liber ima središnje mjesto, a time mu je dato i najveće značenje.

I u Rogatici, ovaj put na dvojnog žrtveniku, jedan veteran posvećuje natpis zajednici Jupitera i Libera.

U Delminiju vidimo vrlo interesantnu kulturnu zajednicu Libera, Dijane i Armata. Ovoj je zajednici bio posvećen i hram.

Na spomeniku iz Briševa nalazimo kulturnu zajednicu: *Terra Mater*, Jupiter i Liber. U Briševu je pronađeno nekoliko žrtvenika posvećenih božanstvu *Terra Mater*.

U Zadru, Izidi i Serapisu zajedno s Liberom i njegovom pratiljom posvećen je natpis koji također ukazuje na kulturni sinkretizam. Na ovom natpisu, slično kao i na natpisu iz Briševa, vidimo da u periodu kasnog carstva dolazi do povezivanja Liberova kulta s orijentalnim kultovima. Sada dionizijska religija poprima nove mističke i orgijastičke sadržaje.

140 RENDIĆ-MIOČEVIĆ (1955) 16.

141 *Isto*, 36–37.

142 RAKNIĆ (1965) 85–89.

143 RENDIĆ-MIOČEVIĆ (1955) 13.

144 ZANINOVIC (1966) 22, bilješka 20: U Aveji kod Vestina (CIL IX 3603), otac i sin, *sexviri Augustales*, podižu statue Silvana i Libera jednu do druge. Oba božanstva povezana su i na žrtveniku iz Pizaura (*Pisaurum*) (CIL XI 6317). U Nemaus (Nimmes), na Rhoni, postoji dedikacija Silvanu, Liberu i geniju eponimu Nemausu (*Nemausus*) (CIL XII 3132). Bakhova statua posvećena je i u Silvanovu svetištu u Filipima u Trakiji (CIL III 633).

Kao što smo vidjeli iz prethodnog izlaganja, Liberov je kult u Dalmaciji imao mnogo poklonika među svim slojevima antičkog društva, od kojih je svaki imao svoju interpretaciju i svoje viđenje ovog boga.

Liberov je kult bio prisutan i u seoskim zajednicama autohtonog, ilirskog stanovništva i u svim strukturama antičke gradske cjeline. Liber je duboko prožimao svijest ljudi i odražavao način života, poglede na svijet, vjerovanja i ekonomiku svojih vjernika.

Posebnost Dalmacije u štovanju Libera u odnosu prema ostalom dijelu rimskog svijeta iskazuje se u velikom broju tragova njegova kulta. Reljefe i skulpture u Dalmaciji karakterizira rustičnost.

Pojava Libere u drugim provincijama, osim u Panoniji, Daciji, Meziji i Trakiji, nije bila česta. U Dalmaciji je Liberova pratilja bila popularna, premda se ovdje javlja rjeđe nego u ostalim balkanskim provincijama. Od 28 dalmatinskih natpisa 2 spominju Liberu, a na reljefima Libera je prikazana samo na Hvaru i u Zenici.¹⁴⁵

Rijetku pojavu Libere u Dalmaciji možemo objasniti postojanjem veoma duge dionizijske tradicije i ranim porođanjem Liberova kulta iz Italije. Kako smo vidjeli, Liber je u Naroni štovan možda već u 2. stoljeću prije naše ere, u naseobini italskih trgovaca i oslobođenika ilirskog porijekla.

Bruhl donosi konstataciju da su pod Liberovim imenom stanovnici Dalmacije štovali više božanstava različitog porijekla.

Spomenuo sam već grčku, dionizijsku tradiciju vinskog kulta, uvriježenu na obali i otocima.

Italški kolonisti u Naroni dižu hramove možda svom bogu slobode.¹⁴⁶

U važnijim gradovima Liberov je kult morao imati i službeni karakter. U Seniji je važnu funkciju liburnskog sacerdocija obavljao Liberov svećenik.

Lokalno stanovništvo je u Liberu vidjelo svoje božanstvo plodnosti. Ovo je božanstvo štovano u zabačenim dijelovima provincije u koje je rimska kultura prodirala vrlo sporo. Asimilacija ovog lokalnog božanstva s Liberom dogodila se u nekom kasnijem vremenu. Utjecaji susjednih provincija osjećaju se tek od 2. stoljeća naše ere.

Proces asimilacije svakako je bio dugotrajan i postepen. Naime, moramo uzeti u obzir tvrdokornost i konzervativnost u čuvanju starih vjerovanja, karakteristične za stanovništvo ovih krajeva.

Sigurno je da je na obali i otocima domaće božanstvo moralo imati veze s vinom i vinovom lozom. Veoma stara tradicija vinogradarstva olakšala je asimilaciju s Liberom, bogom vina i omogućila njegovo široko prihvaćanje.

U unutrašnjost vino prodire kao uvozna roba, a oštrija klima ne dopušta uzgoj vinove loze. Pod Liberovim imenom stanovništvo zabačenih krajeva unutrašnjosti štovalo je svoje prastare bogove plodnosti.

U čitavoj je provinciji Dalmaciji, i uza sve lokalne razlike, štovano domaće božanstvo koje se krije pod Liberovim imenom.

D. RENDIĆ-MIOČIĆ, 1955

Ilirske predacije na kulturnim slobodama

GZM NS 10, Zagreb, 1955, 5-40

D. RENDIĆ-MIOČIĆ, 1974

Ilirske predacije na kulturnim slobodama

VAMZ 8, Zagreb, 1974, 29-42

D. RENDIĆ-MIOČIĆ, 1982

Ilirske predacije na kulturnim slobodama

145 BRUHL (1953) 220.

146 *Isto*, 223.

POPIS KRATICA

ArchInug

*Archaeologia Iugoslavica,**L'annuaire de la Société archéologique de Yougoslavie, Beograd*

ARR

Arheološki radovi i rasprave JAZU, Zagreb

CIL

Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin

GZM

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo

Opusc. Archaeol.

Opuscula Archaeologica, Radovi Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu

RE

Pauly-Wissowa, Real — Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart

REL

Revue des Etudes latines, Paris

Spom. SKA

Spomenik Srpske kraljevske akademije, Beograd

VAHD

Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

VAMZ

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu

BIBLIOGRAFIJA

M. ABRAMIĆ, 1928—1929.

»Nekoliko skulptura antiknih božanstava«

VAHD 50, Split 1932, 49—55

E. BENVENISTE, 1936.

»Liber et Liberi«

REL 14, 51—58

A. BRUHL, 1953.

Liber pater, origine et expansion du culte dionisiaque à Rome et dans le monde romain, Paris

A. DEGRASSI, 1963.

Inscriptiones Italiae,*Academiae Italicae consociatae ediderunt,**Vol. XIII, fasc. II, Roma*

DESSAU, 1926.

RE, *vol. 13.1, coll. 81—82, s. v. liberalia, Stuttgart*

A. ERNOUT — A. MEILLET

Dictionnaire étymologique de la langue latine, 335—356, s. v. Liber, Paris 1959 (1. izdanje)

B. GABRIČEVIĆ, 1956.

»Une Inscription inédite provenant de Senia«

Arch. Iug. II, Beograd, 1956, 53—56

- B. GABRIČEVIĆ, 1987.
Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split
- A. GLAVIČIĆ, 1973.
 »Izveštaj arheološkog iskapanja na Šteli u Senju 1972. godine«,
 Senjski zbornik V, Senj 1973, 447—464.
- M. GORCE — R. MORTIMER, 1948.
Histoire générale des religions (Grèce—Rome), Paris
- C. KERENYI, 1976.
Dyonisos, archetypal image of indestructible life, Princeton
- R. MARIĆ, 1933.
Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd
- E. MARIN, 1980.
 »O antičkim kultovima u Naroni«,
 Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup
 Metković 4.—7. 10. 1977. HAD, Split 1980.
- N. A. MAŠKIN, 1982.
Istorija starog Rima, Beograd
- T. MOMMSEN, 1955.
Corpus inscriptionum Latinarum III, Berlin 1958.
- M. P. NILSSON, 1955.
Geschichte der Griechischen religion,
 München
- L. R. PALMER, 1963.
The interpretation of Mycenaen Greek texts,
 Oxford
- V. PAŠKVALIN, 1963.
 »Kultovi u antičko doba na području BiH«,
 GZM NS 18, Sarajevo 1963, 127—153
- K. PATSCH, 1897.
 »Novi spomenici iz Županjac—Delminiuma«,
 GZM 9, Sarajevo 1897, 227—244
- K. PATSCH, 1907.
 »Arheološka epigrafska istraživanja povijesti rimske Dalmacije«,
 GZM 19, Sarajevo 1907, 431—470
- Ž. RAKNIĆ, 1965.
 »Kulturna slika Silvana s područja Liburna«,
 Diadora 3, Zadar 1965, 85—89
- D. RENDIĆ—MIOČEVIĆ, 1953.
 »Nova solinska turnjačnica sjeverno od foruma«,
 VAHD 55, Split 1953, 205—213
- D. RENDIĆ—MIOČEVIĆ, 1955.
 »Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Delamta«,
 GZM NS 10, Sarajevo 1955, 5—40
- D. RENDIĆ—MIOČEVIĆ, 1974.
 »Tri brončane statuete Silvana s područja Delmata«,
 VAMZ 8, Zagreb 1974, 29—42
- D. RENDIĆ—MIOČEVIĆ, 1982.
 »Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone«,
 ARR 8—9, Zagreb 1982, 121—137

- SCHUR, 1926.
 RE, vol. 13.1, coll. 68—76, s. v. *Liber Pater*,
 Stuttgart
- D. SERGEJEVSKI, 1932.
 »Spätantike Denkmaler aus Zenica«,
 GZM 44, Sarajevo 1932, 35—56
- D. SERGEJEVSKI, 1934.
 »Rimska groblja na Drini (neizdati spomenici)«,
 GZM 46, Sarajevo 1934, 11—42
- D. SERGEJEVSKI, 1934.
 »Rimski spomenici iz Bosne«, Spom. SKA 77, Beograd 1934, 7—29
- D. SERGEJEVSKI, 1936.
 »Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice«,
 GZM 48, Sarajevo 1936, 3—14
- D. SERGEJEVSKI, 1957.
 »Epigrafski nalazi iz Bosne«,
 GZM NS 12, Sarajevo 1957, 109—125
- M. SUIĆ 1965.
 »Orientalni kultovi u antičkom Zadru«,
 Diadora 3, Zadar 1965, 91—124
- M. SUIĆ, 1981.
Zadar u starom vijeku,
 Zadar
- D. SREJOVIĆ — A. ĐERMANOVIĆ, 1987.
Rečnik grčke i rimske mitologije,
 Beograd
- M. ŠARIĆ, 1981.
 »Žrtvenik Libera i Libere u Topuskom,
 VAMZ 14, Zagreb 1981, 68—71.
- THESAURUS LINGVAE LATINAE, 1900.
**Editus iussu et auctoritate consilii ab academiis societatibusque diversarum
 nationum electi**, Leipzig 1974
- N. TURCHI, 1939.
La religione di Roma antica,
 Bologna
- A. WALDE — J. B. HOFMANN, 1938.
Lateinisches Etymologisches Wörterbuch, vol. II; 792, s. v. Liber,
 Heidelberg 1954.
- G. WISSOWA, 1912.
Religion und Kultus der Römer,
 München
- M. ZANINOVIĆ, 1966.
 »Tri antička reljefa sa Hvara«
 Opusc. archaeol. 6, Zagreb 1966, 15—21
- M. ZANINOVIĆ, 1976.
 »Iliri i vinova loza«
 Godišnjak 13, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 11, Sarajevo 1976, 261—272
- M. ZANINOVIĆ, 1984.
 »Štovanje Libera na istočnom Jadranu«, Simpozij Duhovna kultura Ilira, Herceg Novi

4.—6. XI 1982,
Sarajevo 1984, 245—252

POPIS NALAZIŠTA LIBEROVA KULTA U DALMACIJI

- Aequum (Čitluk kod Sinja)
2 natpisa, CIL III 2730 i CIL III 9752
- Albona (Labin)
Natpis, CIL III 3046
- Arba (Rab)
Natpis CIL III 2931
- Bigeste (Humac kod Ljubuškog)
2 natpisa, CIL III 8484=1790=6362 i CIL III 8485=1789=6363
- Brattia (Brač)
2 natpisa, CIL III 3093=10100 i CIL III 3094=10101
- Brekovica
Natpis, PATSCH (1907) 438
- Briševo
Natpis, SERGEJEVSKI (1957) 114—116
- Burnum (Šuplja Crkva)
Natpis, CIL III 2838
- Corcyra Nigra (Korčula)
2 natpisa, CIL III 3065=10082 i CIL III 10088
- Delminium (Županjac kod Duvna)
Reljef, PATSCH (1897) 231—232
- Epetion (Stobreč)
Natpis, CIL III 8518
- Jader (Zadar)
Natpis, CIL III 2903, reljef, RAKNIĆ (1965) 85—89
- Narona (Vid kod Metkovića)
5 natpisa, CIL III 8430, CIL III 1786, CIL III 1784, CIL III 1787, CIL III 1788
- Omiš
Reljef, GABRIČEVIĆ (1987) Tabla VIII b
- Pharos (Hvar)
Reljef, ZANINOVIĆ (1966) 18
- Pritoka
Natpis, SERGEJEVSKI (1934) 5—6
- Rogatica
Natpis, SERGEJEVSKI (1934) 3—14
- Salona (Solin)
6 natpisa, CIL III 2020, CIL III 8673, CIL III 8674, CIL III 14241, CIL III 14242, CIL III 14242
- Selanac
Natpis, CIL III 8365
- Senia (Senj)
Natpis, GABRIČEVIĆ (1956) 53—56
- Kip, GLAVIČIĆ (1973) 464
- Skelani
Natpis, PATSCH (1907) 431—470

- Stari Brod
 Reljef, SERGEJEVSKI (1934) 22
 Tragurion (Trogir)
 Kip, ABRAMIĆ (1928—1929) 49—55
 Ustikolina
 Natpis, SERGEJEVSKI (1936) 3—14
 Zenica
 Reljef, SERGEJEVSKI (1932) 35—56

SUMMARIUM

Boris Olujić

DE CULTU DEI LIBERI IN PROVINCIA DALMATIA

Liberum a priscis Dalmatiae incolis iustis ac piis cultibus honoratum esse multa sunt simulacra, crebrae inscriptiones quae illustrant. Si vestigia cultus diligenter prosequi volueris, nomen dei XXVIII inscriptionibus insculptum invenies, cum autem Libera dea nonnisi duobus monumentis commemoratur. Procul dubio est aedem Liberi in oppido Narona libera adhuc re publica exstructam esse, secundo ante Christum natum saeculo vel cum tardissime sequenti. Si tecum consideras quam mature quamque late in his partibus diffusa sit huius dei veneratio, necesse est intellegas sub Liberi persona indigenum aliquod numen latere, cuius tutelae opinio popularis abundantiam et fecunditatem omnium rerum commendavit.